

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : ८

जून : २०१५

अंक : ११

धीरु परीभ
प्रमुभ

परामर्शनसमिति
रतिबाल बोरिसागर
मध्यस्थ समितिना सत्य

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमन्त्री

तन्त्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ .०० क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૧૫૦ છે.

¹/₁₅₇₅₀ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.

¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૩૦૦ છે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી __ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.

¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા □ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.

¹/₁₅₇₅₀ સ્ત્રીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.

¹/₁₅₇₅₀ મત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટફર્ટિલાઇઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ., વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. __ ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૬ ☎ ૨૬૫૬૪૨૭૯

સાહિત્ય

- પ્રમુખપદેથી :** સાહિત્ય અને અલંકાર, ધીરુ પરીખ 6
- કવિતા :** દેવદાસના વાચન પછી, નલિન રાવળ 9, બે કાવ્યો, ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા 10, પાણી, હરીશ ધોબી 11, એ જ..., મુકુન્દ પરીખ 12, નોંધ ડેડીને, વિપાશા 12, ત્રણ ગઝલ, ઉર્વીશ વસાવડા 13, બ્રેક, રમેશ આચાર્ય 14, ઝરણાને કોઈ તક નથી, સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ 15, તોય હું તને શોધું છું, પ્રફુલ્લ રાવલ 16, ત્રણ ગઝલ, ધ્વનિલ પારેખ 17, પાકટ વચે, યોસેફ મેકવાન 18
- વાર્તા :** તૈમૂરનો માળો, હર્ષદ ત્રિવેદી 19
- નિબંધ :** ગાડી, મિત્રો, હું અને પાવાગઢ..., અજયસિંહ ચૌહાણ 26
- ભારતીય સાહિત્ય :** શાકુન્તલ : જીવશિવની આધ્યાત્મિક ઘટનાની માનુષી નાટ્યકથા, ડૉ. અજિત ઠાકોર 29
- વિદેશી સાહિત્ય :** યાદ રાખવાનો શોખ, પીટર બિસ્કેલ, અનુ. રમણ સોની 44, 'સેવીલ' મહાનવલ એક પરિચય, સુરેશ શુક્લ 47
- આસ્વાદ :** અનહદની અવિસ્મરણીય અંગત અભિવ્યક્તિ..., રાધેશ્યામ શર્મા 52
- અભ્યાસ :** ટૂંકી વાર્તામાં ગદ્યતપાસ-૩, ચિનુ મોદી 55, ચુનીલાલ મડિયાનો રુચિલોક : માર્મિક ચર્ચાઓ ને આરપાર થતા કટાક્ષની વચ્ચે, કિશોર વ્યાસ 59
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન :** ઉમાશંકર જોશી ભોળાભાઈ પટેલની દૃષ્ટિએ, શિરીષ પંચાલ 66, 'કવિદ્વય'નાં સોનેટ, દક્ષા વ્યાસ 71, શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓનું સંપાદન : 2005 ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ, ડૉ. વિશ્વનાથ પટેલ 74
- આવરણચિત્ર**
- સંદર્ભનોંધ :** પીયૂષ ઠક્કર 81
- આપણી વાત :** સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 82
- આવરણ** : મીના મુખરજી
- આ અંકના લેખકો :** 89

એક અર્થમાં જે શરીરને શોભાયમાન કરવા માટે બહારના સૌંદર્યવર્ધક ઘરેણાં ઉપયોગમાં લેવાય છે તેને અલંકાર કહે છે. આ અલંકારનું પ્રયોજન સૌંદર્યવૃદ્ધિનું છે. આ જ રીતે સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારોમાં અભિવ્યક્તિની રીતિને કે અભિવ્યક્ત કરતા વિચાર-ભાવને વધુ સુંદર બનાવવા માટે જે ભાષાકીય અર્થાત્ અભિવ્યક્તિની રીતિગત ખૂબીઓ ઉપયોગમાં લેવાય છે તેને પણ કાવ્યશાસ્ત્રમાં અલંકાર કહે છે. આમ, સાહિત્યમાં અભિવ્યક્તિગત સૌંદર્ય-સાધનામાં આ અલંકારપ્રયુક્તિ એક રીતે ઉપહારક બને છે.

આ અલંકારના મુખ્યત્વે બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે : શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર. શબ્દાલંકાર બાહ્ય સૌંદર્યની વૃદ્ધિ કરે છે, જ્યારે અર્થાલંકાર આંતરસૌંદર્યની વૃદ્ધિ કરે છે. કાન્તના સુપ્રસિદ્ધ કાવ્ય 'સાગર અને શશી'માંથી શબ્દાલંકારનું આ ઉદાહરણ માણો :

‘કામિની કોકિલા, કેલી કૂજન કરે,
સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી;’

અહીં પ્રથમ પંક્તિમાં ‘ક’ વર્ણની પુનરુક્તિ અને બીજી પંક્તિમાં ‘ભ’ વર્ણનું પુનરાવર્તન એક પ્રકારે નાદસૌંદર્ય દ્વારા કર્ણતૃપ્તિ કરે છે. આવા શબ્દાલંકારના કાવ્યશાસ્ત્રમાં આઠ પ્રકાર ગણાવાયા છે : પ્રાસાનુપ્રાસ, થમક, શ્લેષ, વક્રોક્તિ, પુનરુક્તવદાભાસ, વીપ્સા, પ્રહેલિકા અને ચિત્ર. અલબત્ત, અહીં અલંકારશાસ્ત્રની ચર્ચા અપેક્ષિત નથી.

આવી જ રીતે અર્થાલંકારનો પણ સર્જક સમુચિત ઉપયોગ કરે ત્યારે તે અભિવ્યક્તિના સૌંદર્યમાં વૃદ્ધિ કરે છે. કોઈ પ્રિયતમ પોતાની પ્રિયતમાના ચહેરાના સૌંદર્યને બે રીતે વર્ણવી શકે. અરે, પ્રિયતમ-પ્રિયતમાની વાત જવા દો તો પણ કોઈ સર્જક કોઈ નારીના મુખસૌંદર્યને સીધી રીતે વર્ણવી શકે તો અલંકારનો લાભ લઈને પણ વર્ણવી શકે. કોઈ સર્જક ચહેરાના સૌંદર્યને પ્રકટ કરવા માટે આલંકારિક પ્રયોગ કરે કે ‘તેનો ચહેરો ચંદ્ર જેવો છે’ ત્યારે તેમાં ચંદ્ર અને ચહેરાની સરખામણી થતાં તેમાં ઉપમા અલંકાર સર્જાય છે. તે કોઈ સુંદર લલનાનું સર્જક વર્ણન કરે કે તે ‘ચંદ્રમુખી’ છે, ત્યારે ત્યાં તે બહુવીહિ સમાસ દ્વારા પણ મુખને ચંદ્ર સાથે સરખાવવાની અલંકારપ્રવૃત્તિ જ કરે છે. કોઈ એવો ઉદ્ગાર કરે કે ‘ઓહ, તેનું મુખ તો જાણે ચંદ્ર !’ ત્યારે તેમાં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર નિસ્પન્ન થાય છે. આમ, વિવિધ અલંકાર-પ્રયુક્તિથી સર્જક પોતાના સર્જનને સૌંદર્યમંડિત કરતો હોય છે.

કવિ ન્હાનાલાલ 'શરદ્પૂનમ' કાવ્યમાં શરદ્પૂર્ણિમાએ ઊગતા ચંદ્રનું આ પ્રમાણે ચિત્રણ કરે છે :

‘લજ્જાનમેલું નિજ મન્દ પોપયું,
કો મુગ્ધબાલા શરમાતી આવરે;
ને શોભી રહે નિર્મલ નેનની લીલા,
એવી ઊગી ચન્દ્રકલા ધીરે ધીરે.’

પૂર્ણિમાનો ચંદ્રોદય થવાની સુંદર ક્ષણોને કોઈ મુગ્ધ બાલા પોતાનું લજ્જાથી ઢાળેલું પોપયું શરમસંકોચસહ ધીમે ધીમે ખોલે તેની સાથે તુલનાવી છે. અલબત્ત, અહીં ઉપમા નહિ પણ દષ્ટાંત દ્વારા અલંકાશયોજનથી કાવ્યને રસિક બનાવાયું છે. આ દષ્ટાંત દ્વારા કવિની રસાર્દ નિરીક્ષણશક્તિ અને તેને કાવ્યાત્મક રીતે મૂકવાની સર્જનશક્તિનાં યુગપત્ દર્શન થાય છે.

આવી જ રીતે અખો પણ દષ્ટાન્ત અલંકાર દ્વારા દંભી-અજ્ઞાની ગુરુ વિશે પોતાની આગવી રીતે કટાક્ષશૈલી દ્વારા કાવ્યાત્મક નિરૂપણ કરે છે :

‘ગુરુ થઈ બેઠો હૂંસે કરી, કંઠે પાહાણ શકે ક્યમ તરી ?
જ્યમ નાર નાહાનડી હવું પ્રસૂત : વળતી વાધે નહિ અદ્ભુત,
ત્યમ શિષ્યને ભારે ભાર્યો રહ્યો, અખા તો મૂળગેથો ગયો.’

અખાએ અહીં શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર એમ બંનેનો ઉપયોગ કર્યો છે. ચરણાન્તે ‘કરી’ – ‘તરી’, ‘પ્રસૂત’ – ‘અદ્ભુત’, ‘રહ્યો’ – ‘ગયો’ વાપરી એક પ્રકારે પાઠ્યસૌંદર્યની સાથે સાથે અર્થદ્યોતકતા પણ સિદ્ધ કરી બતાવી છે. તો વળી બનાવટી ગુરુ પર કટાક્ષ કરતાં દષ્ટાંતો મૂકીને અર્થાલંકાર પણ સિદ્ધ કર્યો છે. ‘કંઠે પાહાણ શકે ક્યમ તરી ?’ દ્વારા જેણે ગળામાં પથ્થર બાંધ્યો હોય તે તરી કેવી રીતે શકે ? આ પ્રશ્ન દ્વારા અજ્ઞાન કે અર્ધજ્ઞાનનો પથ્થર બાંધી જે સંસાર તરવા કે તારવા નીકળ્યો છે તેવો પાખંડી ગુરુ શું કરી શકવાનો હતો ? વળી, આ જ વાતને ‘જ્યમ નાર નાહાનડી હવું પ્રસૂત : વળતી વાધે નહિ અદ્ભુત’ જેવી પંક્તિમાં અખાએ અજ્ઞાની કે અર્ધજ્ઞાની ગુરુ માટે બીજું દષ્ટાન્ત પ્રયોજ્યું છે અને કહે છે કે જેમ વયે ન પહોંચેલી, કે અધૂરી વયે કોઈ સ્ત્રી પ્રસૂતા બને તો પછી તેના શારીરિક સૌંદર્યનો વિકાસ અટકી જાય છે. આવી જ રીતે અર્ધદગ્ધ ગુરુ વિકાસ કરી શકતો નથી.

આમ, અલંકાર કવિના વક્તવ્યને સચોટ અને સુંદર બનાવે છે. આ રીતે જોવા જતાં અલંકાર ભલે બાહ્ય આભરણ હોય, પણ તે સર્જનની-અભિવ્યક્તિની સુંદરતામાં ઉમેરો કરે છે. આથી અલંકાર એક યા બીજી રીતે સર્જક માટે કલાત્મક સર્જનકૃતિ સિદ્ધ કરવાનું અનિવાર્ય ઉપકરણ બની રહે છે.

અંગ્રેજીમાં અલંકારને ‘ફિગર્સ ઓફ સ્પીચ’ (Figures of Speech) કહે છે,

ત્યાં પણ ભાષાકીય અભિવ્યક્તિને અસરકારક અને વેધક બનાવવાનો જ આ અલંકારનો ઉદ્દેશ છે. ગ્રીકમાં 'litos' (લિટોસ) શબ્દ છે જેનો અર્થ થાય છે 'એકલું', 'સાદું' અને એના પરથી 'litotes' શબ્દ નિષ્પન્ન થયો છે જે અલ્પોક્તિ નામનો અલંકાર સૂચવે છે. તો વળી અલંકાર માટે એક બીજો ગ્રીક શબ્દ વપરાય છે 'tropos'. આ ટ્રોપોસનો અર્થ સામાન્ય શબ્દાર્થ કરતાં કોઈ વિશિષ્ટ અર્થ સધાતો હોય તેવી રચનાને ટ્રોપોસ કહે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ 'ટ્રોપોસ'માંનો 'ટ્રોપ' શબ્દ અલંકારનો સૂચક છે. આમ, પરિચિત તરફથી અપરિચિત અર્થાભિવ્યક્તિ માટે વપરાતા શબ્દો અલંકારનું રૂપ ધારણ કરે છે. ગ્રીસમાં અલંકારો ૨૫૦ જેટલાં નામાભિધાન પામ્યાં છે.

ટૂંકમાં, અલંકાર કવિતાકામિનીનાં સુંદર વસ્ત્રાભિધાન છે. સાવ સાદીસીધી વાતને અલંકારની મદદથી રજૂ કરવામાં સર્જકની સર્જકતા નીખરી ઊઠે છે, અને સર્જન સુશોભિત બને છે.

દેવદાસના વાચન પછી | નલિન રાવળ

(રચાયેલી સ્વગતોક્તિ)

ફાગણના વસંતભીંજ્યા
આકાશની
નીચે
બે મોહક ફૂલ ફોરી રહ્યાં છે.
પાર્વતી અને ચન્દ્રમુખી
બંને ફૂલની પાંખડીઓ
પરસ્પર ગૂંથાઈ સુગંધ વર્તુળો
રચી રહે છે.
અનિમેષ નેત્રે નિહાળું છું.
દ્વિગંત પાર ઊડી જતાં પંખીઓ
પવનલહેરે હિલોળાતી
સરસ્વતી નદીને કાંઠે
ઊભેલ
દેવાનંદપુરના આંબાવાડિયા
ગુલમહોરના પાંદડે પાંદડે રમતાં
રંગબેરંગી પતંગિયાં
માટીના ખોરડા
દેવળ ચબૂતરા,
શાળાનો ઘંટ પડતા જ
ઘર ભણી દોટ મૂકતાં

પાર્વતી અને દેવદાસ
મધ્યાહ્ને
અમલતાસના વનવૃક્ષની તળે
બેઠેલા દેવદાસને
બકુલ ફૂલની માળા
ખેરાવતી પાર્વતી -
પાર્વતી પ્રણયનું અણમોલ આંસુ
સારંગીના સૂરે રસળતી રાત્રિમાં
ગાયિકાના કંઠસ્વરને સાંભળી
ડોલતા, અંધારે અથડાતા
શેરીઓ વળોટી દાદર ચડતા
દેવદાસને નિજના ખભા પર
સાહી
પલંગ પર પોઢાડતી
- ચન્દ્રમુખી
ચન્દ્રમુખી -
મારા મનના અંતરાલમાં
અહર્નિશ
પડઘાતી કરુણ ચીસ.

૧. પ્રહરોની લીલા

પ્રહરોને પણ પોતાની
ઓળખ હોય,
પરોઢના પહોરમાં
શિશુના અધબીડ્યાં લોચનોની
લકીરો દેખાય,
એણે સુગંધનાં ઝભલાં
પહેર્યાં હોય !
એની આસપાસ કલરવના
ઘૂઘરા બજી રહ્યા હોય,
બારણાની તિરાડોમાંથી એ
છાનગપતિયાં રમતા આવે !
મધ્યાહ્નની પ્રહર બગાસાંની
વણઝાર સાથે ધીરેધીરે છવાય !
બિડાતી આંખોનાં પોપચાંનો ઢોળાવ
જોનારને કૌતુક જન્માવે !
એ પ્રહરો એટલે રસ્તાઓની પહોળાઈ,
એ ચાલે એના કરતાં વધુ તો થંભે !
સુંવાળા શરીરને બિછાના ભેળું કરે,
તો મજબૂત બાહુઓથી ત્રિકમ, પાવડા,
કોદાળીને છોડાવે !
એ પ્રહરોમાં શ્વાસ થંભી ગયા ભાસે !
પછીના ઢળતા પહોર વૃક્ષોને
લાંબાં કરી ભૂમિ પર સુવડાવે ! અને એ
પ્રહરોમાં ફૂલો ઝૂકીને સૂરજને
વંદના કરે !
પછીનો પ્રહર નવોઢાના અંતઃપુરમાં
સ્મિતો ફરકાવે !
પ્રહરો તો, ભાઈ ! કોમળ પણ હોય
અને કઠોર પણ હોય.

૨. મથી રહ્યો છું !

આ મરુભૂમિ છે !
અહીં ઈચ્છા-આશાઓનાં
અને મનોરથોનાં
મૃગજળ ઊછળે છે !
ઔપચારિકતાની છેતરામણી
હરિયાળી પથરાયેલી છે.
તેમાં લપસણાં વચનોનું
ઘાસ ઊગે છે.
તેની વચ્ચે સંબંધોની આકર્ષક
ઈમારતો છે,
એ થોડાંક સાચકલાં ખરબચડાં વેણના
પ્રહાર થતાં ખળભળી જાય છે !
આ દેખાવડા લાગતા મહાલયમાં
'રુનેહ'ના છોડને ઉછેરવા મથી
રહ્યો છું.
પણ... કોઈ પણ છોડને આવશ્યક
એનું ખુલ્લું આકાશ મળે
તેવી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો છું !

પાણી | હરીશ ધોબી

સરોવરનું સ્થિર ખળભળાવ્યું ન પાણી,
મેં એ રીતે તારુંય તાવ્યું ન પાણી.
હજી રંજ એ વાતનો આજ પણ છે,
ખરા ટાઈમે તે બતાવ્યું ન પાણી.
હું ડૂબી ગયો આંસુમાં તારે લીધે,
છતાં આંખમાં તારી આવ્યું ન પાણી.
તરસ આ લઈને હું ભટક્યો છું ક્યાં ક્યાં ?
મને ઘર વિના ક્યાંય ભાવ્યું ન પાણી.
ત્યજીને હરીશ હું હવે જઈ રહ્યો છું,
મને શહેરનું તારા ફાવ્યું ન પાણી.

એ જ... | મુકુન્દ પરીખ

એક દરિયો
મારા ઘરની સામે
મોજાં ઉછાળી ઘૂઘવે
ક્યાં છે મારી નદીઓ ?
ગંગા, યમુના, સરસ્વતી ને રેવા
કાવેરી તું ક્યાં છે ?
મારા જળચર
મીઠાં જળ બંધાણી
તૃષાર્ત
ટળવળતાં
ઊછળે
જલની બહાર...
કેમ જીવશે પામર જીવ ?
કોણે રોક્યાં વહેણ ?
કોણે બાંધ્યા બંધ ?
ખબરદાર...
સ્મરણ છે ને
કલ્યાંત ?
હું
દરિયો છું
એ જ દરિયો...
હા...
હા...
એ જ...

નોંધ ડેડીને | વિપાશા

તમે નહીં હો ત્યારે
તમે મારી નસોમાં
ખોડાઈ બેઠા હશો
લોકોને ડારતા
મારી નસોમાં ખોડાઈ
મને જિવાડતા !

ત્રણ ગઝલ | ઉર્વીશ વસાવડા

૧. એટલે બે-ચાર ક્ષણ

એટલે બે-ચાર ક્ષણ ગાળું છું કાયમ બાગમાં,
માટીની ખુશ્બૂ ભળે છે રોજ મારા શ્વાસમાં.
એક પંખી પાંખ વીંઝીને સતત ઊડ્યા કરે,
દૃશ્ય આનાથી મધુરું હો બીજું શું આભમાં ?
આટલાં ફૂલોનો વૈભવ ક્યાં જરૂરી છે મને,
એક તાજું ફૂલ બસ મૂકી દે મારી છાબમાં.
ના રસાલો તે છતાં પણ ઠાઠ એનો રાજવી,
ચાંદ કઈ એવી રીતે નીકળી પડે છે રાતમાં.
વ્હાલ કરતું એક બાળક કોઈ પણ કારણ વિના,
શક્ય હો તો સાચવી લે દૃશ્ય એવું આંખમાં.

૨. જે ક્ષણે...

જે ક્ષણે અસ્તિત્વ અંગે ભાન થાશે,
એ ક્ષણે નોખું અનુસંધાન થાશે.
શબ્દ સઘળા એક ક્ષણમાં મ્યાન થાશે,
મૌન કેવળ મૌન મીઠું ગાન થાશે.
એ પછી કિલ્લોલ થાશે આંગણામાં,
એક પંખી આપણું મહેમાન થાશે.
મુખવટા તારા ઉતારી દે બધા તું,
તો જ ચહેરો આયનાની શાન થાશે.
દોસ્ત ભીતરથી પછી ખુશ્બૂ પ્રગટશે,
શ્વાસ તારા ધૂપ ને લોભાન થાશે.

૩. પ્રક્રિયા ચાલુ જ છે

સ્વપ્ન પાછળ ભાગવાની પ્રક્રિયા ચાલુ જ છે,
દોડવાની, હાંફવાની પ્રક્રિયા ચાલુ જ છે.
એક હાથે આગ લઈને બાળતું ચારેતરફ,
એક હાથે ઠારવાની પ્રક્રિયા ચાલુ જ છે.

મોકલે તું આવવાનું કહેણ કાગળમાં મને,
 કોઈ બહાને ટાળવાની પ્રક્રિયા ચાલુ જ છે.
 હું કિનારે સ્થિર ઊભી જોઉં છું મોજાં તરફ,
 આવવાની ને જવાની પ્રક્રિયા ચાલુ જ છે.
 કેટલાયે મોરચા પર યુદ્ધ હું લડતો રહું,
 જીતવાની હારવાની પ્રક્રિયા ચાલુ જ છે.
 સાવ બોખી જિંદગીમાં જેટલી ઇચ્છા બચી,
 એ બધી ચાવવાની પ્રક્રિયા ચાલુ જ છે.
 નાળ છે આરંભ જેનો ને નનામી અંત છે,
 એ સફરમાં ચાલવાની પ્રક્રિયા ચાલુ જ છે.

બ્રેક | રમેશ આચાર્ય

વાંચે છે બધાં.
 ઘરની ગૃહિણી ગાયત્રી-દર્શન વાંચે,
 વાંચતાં વાંચતાં વચ્ચે બ્રેક પાડે.
 ફળીની વંડી પરના ફૂંડામાં
 પક્ષીઓ માટે પાણી ભરે.
 પુત્ર વાણિજ્ય વિષયનું સામયિક વાંચે,
 વાંચતાં વાંચતાં વચ્ચે બ્રેક પાડે.
 તેના શેર-બ્રોકરને મોબાઇલ કરી
 તેના શેર વિશે કંઈક સૂચના આપે.
 પૌત્ર બાળ-સામયિક વાંચે,
 વાંચતાં વાંચતાં વચ્ચે બ્રેક પાડે.
 ટી.વી.ની ડિસ્કવરી ચેનલ ચાલુ કરે.
 હું સાહિત્યનું સામયિક વાંચું,
 વાંચતાં વાંચતાં વચ્ચે બ્રેક પાડું.
 મોટા કૂતરાએ ચૂંથી નાખેલા
 મારી શેરીના ગલ્ફૂડિયાની
 સારવાર કરું.

ઝરણાને કોઈ તક નથી | સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ

કોઈ તક નથી
ઝરણાને
સાગર બનવાની.
મન પણ નથી થતું એને.
આકાશ બની જવાનું
મન નથી થતું
વાદળને.
એનાથી ન બનાય.
શક્યતા પણ નથી
વાદળને
પક્ષી બની જવાની.

કવિતાથી વાર્તા ન બનાય
નક્કી છે
તેને માટે
તેની મર્યાદા
તેનો આકાર, તેનો લય.
એ ઘડાય છે મારા પ્રમાણે
વાંધો નથી એને.

તારા સુધી પહોંચી શકું છું હું
અનંત સુધી...
તું પણ પહોંચી શકે છે મારા સુધી
સારું છે સીમા નથી ત્યાં
એક નવી જ 'ડાયમેન્શન' ખોલવાની પરવાનગી છે આપણે માટે

અને જો ફૂલને આકાશ બનવું હોય તો ?
બનવા દો ને...
અને હા, મારે સૂર્ય બનવું છે હોં...

તોય હું તને શોધું છું | પ્રફુલ્લ રાવલ

ઘોષા,

વળી વળીને હું શોધું છું તને.

તું ક્યાં છે ?

ક્યાં છે તું ઘોષા ?

કોઈકે કહેલું પોષની કડકડતી ઠંડીમાં,

સોમવતી અમાસે, આથમતા સૂરજ સાથે જ

અદૃશ્ય થઈ ગઈ'તી તું એકાએક

ત્યારે એક ગાંડાએ

બહુ કર્યો'તો કલ્પાન્ત

બરાડતો રહ્યો'તો મોડી રાત લગી :

એ જાય... એ જાય... એ જાય... ગઈ.

આજેય ક્યારેક સંભળાય છે એ શબ્દો મધરાતે

સાંભળ્યું'તું, ક્યાંય સુધી એક વિસોટો વર્તાતો રહ્યો'તો.

બીજી સવારે રમણે ચડેલું આખું ગામ

સૂરજ તો પાછો ફર્યો'તો રોજની જેમ

અને તું...?

વર્ષો થયાં તને ગયાને.

નોંધપોથીમાંથી વાંચું છું તારા વેગની કથા, તારી રૂપકથા

પણ તું ગઈ તે ગઈ

ન પાછી ફરી

કે ન આવ્યા તારા કોઈ વાવડ

ન મળ્યા કોઈ સગડ

દિશાઓ થઈ'તી મુખર

ને

આકાશ પણ નહોતું રહ્યું શાંત

ત્યારથી અહીંની ધરા વલવલે છે

વૃક્ષો ટળવળે છે.

સુકાઈ ગયાં છે પક્ષીઓના કલરવ

મંદિર ઝંખે છે ઘંટારવ

સૂર્ય શોધે છે અર્ધ

મ્હાન ચહેરે વહી જાય છે ઋતુઓ

વસંત ઝૂરે છે

વર્ષા બહાવરી બની સારે છે આંસુ
શરદનો શીતલ સંતાપ
અને ગ્રીષ્મનો પરિતાપ નથી સહેવાતો મારાથી
પાનખર પણ પૂછે મને
ક્યાં છે ઘોષા ?

અનુત્તર હું કોસું છું મને
તોય લાગે છે
તું છે, છે જ
હું ભૂલ્યો તને
ભલે મેં તને ન જોઈ હોય !
ઓલવાતો ઓલવાતો મીટ માંડીને બેઠો છું.
તું આવીશ
ફરી એ જ વેગે
થનગનતી,
ત્યારે ખીલી ઊઠશે બધુંય ફરીને
ઝૂમી રહેશે સઘળું એ જ લયે મારી અંદર ને બહાર
મારામાંથી રોજ મને કોઈક કહે છે :
‘જો, વહી રહી છે ઘોષા તને સ્પર્શીને સડસડાટ.’
મનેય થાય છે
કેમ હજીયે છું હું આટલો ભીનો ભીનો
તું છે, ઘોષા તું છે
તોય હું તને શોધું છું.

ત્રણ ગઝલ / ધ્વનિલ પારેખ

૧. શ્વાસમાં...

શ્વાસમાં માટી ભળે છે,
ઘાસ ચહેરા પર ઊગે છે.
આંખ ક્યાં સાચું રહે છે ?
આંસુ પણ નાટક કરે છે.
સાવ કોરો હોય કાગળ,
વિશ્વ આખું એ રચે છે.
મારી ઇચ્છા દ્વાર પાછળ,
બંધ કિલ્લો ક્યાં ખૂલે છે ?

તારો મારો પ્રશ્ન ક્યાં છે ?
ઢાળ પર તો સૌ ઢળે છે.
માટીભેલો સ્પર્શ તારો,
હાથમાં ફૂલો ખીલે છે.
રાત આખી કોણ જાણે,
સૂર્ય પર શું શું વીતે છે ?

૨. એક પંખીએ...

એક પંખીએ ક્યો કલરવ અને,
યાદ આવ્યું ઝાડને શૈશવ અને.
એક પંખીએ ક્યો કલરવ અને,
એ ઘડીથી જીવવું સંભવ અને.
એક પંખીએ ક્યો કલરવ અને,
સંભળાયો કોઈનો પગરવ અને.
એક પંખીએ ક્યો કલરવ અને,
યાદ આવ્યો પાછલો અનુભવ અને.
એક પંખીએ ક્યો કલરવ અને,
ભીતરે વધ્યો પછી વૈભવ અને.

૩. જે હતું તે...

જે હતું તે એટલું ઘેરું હતું,
ધારવા કરતાં મરણ વે'લું હતું.
દેહ આપ્યો, એમાં મૂક્યા શ્વાસ પણ,
જીવવું ક્યાં એટલું સે'લું હતું !
ભીંત, બારી, સ્વપ્ન, ખૂણો ને તમે,
એક ઘરમાં ક્યાં બધું ભેગું હતું !
ડાઘ ધોવાની ક્ષણે અટકી ગયો,
જાત મેલી, વસ્ત્ર ક્યાં મેલું હતું !
રોજ સપનાંઓથી ભરપાઈ કરે,
એને માથે એટલું દેવું હતું.

પાકટ વયે | યોસેફ મેકવાન

(સવૈયા)

સાચું કરતાં ભૂલો કે'ં કે', થયા કરે છે આપોઆપ,
હૃદય કુમળું એકલવાયુ, સહ્યા કરે એનો સંતાપ.
દુન્યવી જડ વસ્તુઓની વીંટળાઈ છે શી જંજાળ,
જીવન ઢળે છે એની મેળે, જેવો મળતો એને ઢાળ !
એ જ નથી સમજાતું શાને, આવી રમત રમે છે કાળ,
ફૂલ ખીલે એની પહેલાં તો એ કાપે છે એની ડાળ.
યુગોથી આ ચાલ્યું આવ્યું ચાલ્યા કરશે એ તો અનંત,
મૂક રહેવું ગમતું છતાંયે ના જોડાતો એનો તંત !
ભૂલો વચ્ચે જીવવાનું ને ભૂલો વચ્ચે મરવાનું,
જીવતરનો આ ધારો રહ્યો છે વેળાકવેળા ખરવાનું.
પાકટ વયનું ફળ ઝૂલે છે, પામ્યો, સમજાયો કે'ં સાર,
એનો હૃદય પર લાગે હવે તો, ભાર, ભાર ને કેવળ ભાર !
નાની મોટી ભૂલોના સરવાળે જીવતર આ ગૂંથાય,
અંદર છેહ જ અંદર જાગી મૂંઝાય જીવડો ને ચૂંથાય !

ત્રણ વર્ષ પહેલાં દીકરો અને વહુ અમેરિકા ગયાં ત્યારનું તો એમ જ લાગે છે જાણે ઘરમાં કોઈ જ નથી. મૂકેલી ચીજવસ્તુ ન થાય આડીઅવળી કે ન થાય કોઈ અવાજ. અમે બંને જણ સવારે વહેલાં ઊઠી જઈએ. પૂજાપાઠ અને ઘરકામ તથા રસોઈ વગેરે કામથી નિરાંતે પરવારીએ તોય સાડા નવદસે તો જાણે સાવ નવરાં ! બપોરે બારેક વાગ્યે જમીએ, થોડુંઘણું આમતેમ કંઈક કામકાજ કરીએ તોયે એમ લાગે કે સમય જતો નથી. બધું થંભી ગયું હોય એવું જ લાગે છે. ચાલ્યા કરે છે એક માત્ર ઘડિયાળ ! આજે સવારે જ લતા કહેતી હતી કે, ‘જરા લેપટોપ ખોલીને જુઓ તો ખરા, લાલાનો મેઇલ આવ્યો હશે. જો એમની રજાઓનો મેળ પડશે તો બેય જણાં જરૂર આવશે એવું ફોનમાં કહેતો હતો. આ વખતે તો એ બેય પણ અધીરાં થયાં છે આવવા માટે...’ વાત તો એનીય સારી. દિવાળીને હવે કંઈ વાર નથી. આજકાલમાં જ નક્કી થઈ જવું જોઈએ. લાલાનું ખરું નામ તો વિનીત. એનું નામ મેં પાડેલું. એની મા તો વિભાકર કે વિનાયક આગળ અટકી ગયેલી, પણ મને થયું કે દીકરાનો વિનીતવેશ બરાબર ગણાય. વૈશાલીને જોવા ગયા ત્યારે સાવ દૂબળી લાગે, પણ એનો વાન ગોરો. લતાનો અભિપ્રાય એવો કે અત્યારે ભલે દૂબળી લાગે પણ સુખ ભરાતાં આપોઆપ વળોટમાં આવી જશે. લાલાને તો એની માનું કહેવું એટલે ધ્રુવવાક્ય ! તરત માની ગયો.

અમારે છોકરીની પસંદગી બાબતે પ્રશ્નો બહુ હતા. છોકરા-છોકરી એકબીજાને ગમાડે એ તો જાણે પહેલી વાત, પણ બંનેના જન્માક્ષર બરોબર મળવા જ જોઈએ એવો લતાનો આગ્રહ, જે એને પિતાજી કરુણાશંકર તરફથી વારસામાં મળેલો. પાછું આગ્રહમાંય એવું કે અમારા જ્યોતિષી પંડિતરત્ન ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યા. એમના પિતાજી કાશીમાં ભણેલા. પંડિતરત્નની પદવી તો એમના પિતાજીને મળેલી, પણ એમના અવસાન પછી શ્રીમાન ભગવતીપ્રસાદજીએ સીધી લીટીના વારસ તરીકે પદવી વાપરવાનું ચાલુ કરેલું ! એ ભગવતીપ્રસાદ હા કહે તો જ બરોબર. એનાથી જરાય વધારે કે ઓછું જાણનાર જ્યોતિષી ન ચાલે. બીજું એ કે કન્યા અમેરિકા જવા માટે રાજી હોવી જોઈએ. એમાંય પાછો પેટા મુદ્દો એ કે જો ભવિષ્યે વિનીતને ભારતમાં સારો ચાન્સ મળે તો પાછા આવવાની તૈયારી હોવી જોઈએ. પેટામાં પેટા એ કે ભારતમાં પણ દિલ્હી, કોલકતા, મુંબઈ, પૂના, ચેન્નાઈ કોઈ પણ સ્થળ હોઈ શકે. અમદાવાદ જ મળશે એની ગેરન્ટી નહીં ! એને આ બધી વાત કબૂલ હોવી જોઈએ. વિશેષ કરીને કન્યા ભર્યા ઘરની ને ભર્યા મનની હોવી જોઈએ. આ લઈ લઉં ને તે લઈ લઉં એવી વૃત્તિ હોય તો ન ચાલે.

આજે આપણી પાસે બધું છે પણ કોઈ વાર કંઈ અગવડ-સગવડ હોય તો ચલાવી લેતાંય આવડવું જોઈએ !

હું વૈશાલીને લાલી જ કહું. મને લાલો ને લાલી બોલવું વધારે અનુકૂળ. લતાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે આ વખતે લાલોલાલી આવે એટલે રાંદલ તેડવાં છે. કેમ કે ઘણા સમયથી ધારેલું એ કામ બાકી રહી જાય છે. લાલીનો ખોળો ભરાતો નથી એના કારણમાં આ એક માન્યતા પણ ખરી ! આ વખતે ગમે તે થાય પણ લતાની ઈચ્છા તો પૂરી કરવી જ છે. મેં હા કહી કે તરત લતાનું મન ઘોડો ખુંદવા લાગ્યું. આ લોકોની ડેઈટ નક્કી થાય તો કંઈક સમજ પડે. લેપટોપ ખોલું છું. લાલાનો મેઈલ છે. કોણ જાણે કેમ મેઈલ ખોલતા પહેલાં ધ્રાસકો પડે છે. આવી તો શકશે ને ? કે પછી ગયા વરસની જેમ છેલ્લી ઘડીએ... મેં મન મનાવ્યું. મેઈલ તો જોઈ, પછીની વાત પછી. ભીની આંખે મેઈલ વાંચી લઉં છું. એની માને આ સમાચાર કેમ કરીને આપવા ? બંનેનું આગમન થઈ રહ્યું છે એના રાજીપાનો રૂપિયો આપવાનો તો છે, પણ એમાંથી આઠ આના તો કુદરતે કાપી લીધા છે ! શું કહું લતાને ?

ઝળઝળિયાંને કારણે લેપટોપના સ્ક્રિન પર જોવામાં મુશ્કેલી પડે છે. હું ચશમાં કાઢીને આંખ લૂછું છું એ દશ્ય લતા જોઈ જાય છે. તરત દોડી આવી : ‘શું વાત છે, તમે કેમ ઢીલા પડી ગયા ? નથી આવતાંને એ લોકો ? સાજાંનરવાં તો છે ને ?’ એનો અવાજ તરડાઈ ગયો. ક્ષણેક વાર તો હું કશું ન બોલી શક્યો. લતાનો હાથ પકડીને એને સોફા પર બેસાડી. શાંતિથી કહ્યું, ‘એ લોકો આવે તો છે જ, પણ પહેલાં ત્રણ આવવાનાં હતાં હવે બે જ... લાલીને ચાર મહિના હતા. કસુવાવડ થઈ ગઈ. જોકે એની તબિયત સારી છે. જેવી પ્રભુની મરજી.’ મારાથી નિસાસો નંખાઈ ગયો. લતા લગભગ અવાચક થઈ ગઈ. મેં એના વાંસે હાથ ફેરવ્યો ને કહ્યું, ‘તું તારા કે એમના મનમાં કોઈ વહેમ ઘાલીશ નહીં, આપણે જે કરવું છે તે કરીશું. રાંદલ તેડીશું જ. અને હજી એમને આવવાની તો વાર છે. ત્યાં સુધીમાં બધું ઠેકાણે પડી જશે. એ લોકો આ વખતે બે મહિનાનો સમય લઈને આવે છે. આપણે હળવાં રહેવાનું. કારણ વિનાનો છોકરાંઓ ઉપર ભાર ન આવે એવ જોવાનું ને ? નસીબમાં હશે તો બીજી વાર....!’ લતા આખી ઘટનાને એક ઘૂંટડામાં જાણે ગળી ગઈ !

રોજ સવારે ઊઠીને પહેલું કામ બગીચામાં હીંચકે બેસીને છાપું વાંચવાનું. ધીમે ધીમે હીંચકો ચાલતો હોય. એક દિવસ મારું ધ્યાન છાપામાં હતું ને હું કંઈક વિચારે પણ ચડી ગયેલો. ત્યાં અચાનક ‘પરભુ તું... પરભુ...તું’ એવો લયાત્મક અવાજ સંભળાયો ને મેં છાપામાંથી નજર બહાર કાઢી. હવામાં આકૃતિઓ પાડતો એક હોલો લીમડા પરથી નીચે જમીન પર ઊતર્યો. એનો એક પગ ખોડંગાતો હતો. જોયું તો જમણા પગના પંજાની જાણે કે મુઠ્ઠી જ વળી ગયેલી. ઢચક ઢચક એની ચાલ. થોડી વારમાં તો આખું ફળિયું

એણે માથે લઈ લીધું. આમ ઘૂમે ને તેમ ઘૂમે. જમીન પર એને ખાવાજોગ કંઈક દેખાયું ને એણે ચણવાનું શરૂ કર્યું. મારા હીંચકાનો કે છાપાનાં પાનાં ફેરવવાનો અવાજ એની મસ્તીમાં કશો વિક્ષેપ કરી શકતો નહોતો. થોડી થોડી વારે ઊંચે જુએ અને પરભુને યાદ કરતો જાય. પછી તો એ પાંખો ફફડાવતો ઊડી ગયો ને હું ફરી છાપામાં ખોવાયો.

બીજે દિવસે મેં યાદ કરીને લીમડાના ઓટલે થોડા દાણા નાખ્યા અને પછી હીંચકે બેઠો. એ આજે ઘરના છજા પરથી સીધો જ નીચે ઊતર્યો. ફરી એ જ ખોડંગાતી ચાલ ને 'પરભુ તું... પરભુ તું...'નું રટણ તો ચાલુ જ. હોલો ચણતો હતો ત્યાં એક કાગડો ઠીબનું પાણી પીવા આવ્યો. સહેજ વાંકી ચાંચે એણે પાણી પીધું ના પીધું ત્યાં તો આ હોલાનો જાણે કે ગરાસ જતો રહ્યો હોય એમ તીર વેગે ઊડીને આવ્યો અને કાગડાને જોરદાર ચાંચ મારી દીધી. કાગડો પાણી પીવાનું પડતું મૂકીને ઊડી ગયો. મેં એની ચાલને આધારે નહીં, પણ બહાદુરીને આધારે એનું નામ તૈમૂર પાડ્યું.

પક્ષીવિદોની દષ્ટિએ હોલાની ઉડાન આકર્ષક ગણાતી હશે કે કેમ એની મને ખબર નથી, પણ આ તૈમૂર તો જાતભાતના કરતબો કરતો. રોજ હું એને ઊડતો જોઉં ને મન હરખાય કે આજે એ કોઈ બિલાડી કે કૂતરાનો કોળિયો નથી થયો ! એક દિવસ હું હીંચકે અમસ્થો જ બેઠો હતો ને ઘરના છજા પર નજર ગઈ તો તૈમૂર કોઈ હોલી સાથે કીડા કરતો હતો. ખરેખર આમાં કોણ હોલી ને કોણ હોલો એ તો પરભુ જાણે, પણ આપણે તો પગને આધારે તૈમૂર ને તૈમૂરને આધારે પુલિંગ ! એકબીજાની ચાંચમાં ચાંચ પરોવે, પાંખોનાં પીછાં ગણે, કૂણા કૂણા અવાજે હોલીના કાનમાં કંઈ કહે, ગીત ગાય ને તોફાન કરે. હોલી ઊડીને આઘી બેસે તો તરત મસ્તાની ચાલે નૃત્ય કરતો કરતો જઈને એની પાંખમાં ભરાય. મેં એની વહુનું નામ તૈમૂરી રાખ્યું ! આખો દિવસ ધાબાની દીવાલ, છજું અને લીમડો એમનાં ઠામઠેકાણાં અહીંથી ત્યાં ને ત્યાંથી અહીં એ બંનેનાં ઉડાન અને તોફાન ચાલ્યા કરે. આબોદાનાનો પ્રશ્ન એમને પીડતો નહોતો. લીમડા ઉપર માળો ને નીચે દાણાપાણીની વ્યવસ્થા અમે કરેલી એટલે કે આ તૈમૂરાદંપતી માલેતુજાર હતું ! નહીં ક્યાંય કોઈ મજૂરીએ જવાનું, નહીં કોઈ ઓવરટાઈમ કરવાના, ન પગાર, ન ખર્ચ, ન કોઈ શેઠ, ન કોઈ બોસ ! મન ફાવે એમ ઊડવું, રખડવું ને તૈમૂરી સાથે જલસા કરવાના !

આમ તો અહીં પક્ષીઓનો પાર નથી. મોર, કાગડા, કબૂતર, પોપટ, લેલાં, કાબર, શક્કરખોરો, ખેરખટ્ટો, પીલો, દૈયડ કોણ નહીં ? ક્યાંક એક નર ને ચાર-પાંચ માદા, ક્યાંક એક માદા ને ઝાઝા બધા નર. બધાં એકબીજાને હંફાવવાની અને હરાવવાની કોશિશમાં. શુદ્ધ અર્થમાં જંગલનો કાયદો. બળિયાના બે ભાગ ! તૈમૂરમાં હિંમત, ચપળતા અને લડાયક વૃત્તિ ગજબ ! પાણી પીવા કે નહાવાધોવા કોઈ પંખી આવે એટલે એને વાંધો પડ્યો જ સમજો ! ગમે તેમ કરીને એને ભગાડવે જ છૂટકો કરે. એમાં પાછો

એને તૈમૂરીનો સાથ ઘણો. એ પણ જરાય ઓછી માયા નહીં ! બંને જણ રીતસરની પેરવી કરે. એકવાર તો એવું બન્યું કે પ્રમાણમાં મોટા કદની કહેવાય એવી એક સમળી પાણી પીવા આવેલી. એના આવવાથી ચારેબાજુ સોંપો પડી ગયેલો. એમ લાગે કે જાણે પવન પણ થંભી ગયો છે ! કોઈની મજાલ છે કે ચૂંચાં કરે ? સમળીએ પાણી પીવા ડોક નમાવી, બરાબર એ જ વખતે તૈમૂરીએ તારસ્વરે કંઈક વિચિત્ર કહેવાય એવો અવાજ કાઢ્યો. સમળી એની સામે જુએ ત્યાર પહેલાં તૈમૂરે પાછળથી બાજ ઝડપે આવીને એના માથા પર ચાંચ મારી ને પલકારામાં તો એ સામે છજે જઈને ‘પરભુ તું..’ કરતો બેસી ગયો. કદાચ એ ખી..ખી..ખી કે એવું કંઈ હસ્યો હશે ! પણ આપણને શું ખબર પડે ?

તૈમૂર અને તૈમૂરી આટલા વખતથી ઊડાઊડ કરે છે. લીમડામાં નહીં પણ બોરસલીની ઘટામાં માળો કરે છે પણ ક્યારેય માળામાં એનાં ઈંડાં કે બરચાં જોયાં નથી. આજે થયું કે લાલોલાલી ગયા ત્યારનાં આ બંનેની લીલા અમે જોઈએ છીએ પણ આવો વિચાર તો આજે જ આવ્યો. શું એ ઈંડા નહીં મૂકતી હોય ? કે પછી બીજાં પક્ષીઓ એનાં ઈંડા-બરચાં ખાઈ જતાં હશે ? માળામાંથી તો એકેય ઈંડું ક્યારેય પડેલું જોયું નથી ! જે હોય તે.... પણ મન ઊંચું થઈ ગયું છે એ નક્કી. મેં લતાને પૂછ્યું : ‘આ તૈમૂરી ઈંડાં મૂકે છે કે નહીં એનો ખ્યાલ આવતો નથી. તને કંઈ ખબર છે ખરી ?’ એ પણ મારા પ્રશ્નથી વિચારમાં પડી ગઈ, ‘ના. ક્યારેય જોયાં નથી. હું તો આ બેને જ ઊડાઊડ કરતાં દેખું છું.’

થોડા દિવસ પછી લાલાનો ફરી મેઇલ આવ્યો. લાલીની તબિયત સારી છે. ડૉક્ટરનું કન્સલ્ટેશન ચાલુ છે. કદાચ ભવિષ્યમાં સારું પરિણામ આવે એવું એમનું માનવું છે. લાલાની રજાઓ તો નક્કી થઈ ગઈ છે, પણ ડૉક્ટરી સારવારને કારણે આવવામાં કદાચ મોડું પણ થાય. લતા હવે અધીરી બની ગઈ છે. કહે છે કે બેચનાં મોઢાં જોઉં તો નિરાંત વળે. એક દિવસ તો કહે કદાચ એમનો મેળ ન પડે તો આપણે ત્યાં જઈ આવીએ ! થોડો વખત સાથે રહીએ તોય એમની માનસિકતામાં ફેર પડે. આપણને સારું લાગે. બાકીની આપણી ઈચ્છાઓ તો હરિને હાથ. મને ચિંતા એ છે કે આ બંને જણ ક્યાંક ડિપ્રેશનમાં ન આવી જાય ! ટૂંકમાં એનો એક જ સૂર હતો કે કાં તો એ લોકો જલદી આવે અથવા આપણે જઈએ !

છેવટે એ લોકો ફ્લાઈટમાં બેસી ગયાના સમાચાર આવ્યા. લતાએ સુખડી બનાવી રાખી. બાજુવાળાની ગાય તાજી જ વિચાઈ છે તે વિચારી રાખ્યું કે આવશે ત્યારે ખીરુંની બળી બનાવી દઈશ. લાલીને બળી બહુ ભાવે. એમની દષ્ટિએ આ રેયર ચીજ ગણાય કેમ કે એ અહીં હોય ત્યારે ખીરું મળશે જ એની કોઈ ખાતરી નહીં. પણ આ વખતે મેળેમેળ બેસી જશે એમ લાગે છે. અમે એરપોર્ટ ઉપર એમને લેવા ગયાં. ફ્લાઈટ ખાસ્સી મોડી હતી. એરાયવલ પછીય છોકરાંઓનાં દર્શન તો સવા કલાકે થયાં. લતા કાબૂ ન

રાખી શકી. બેયને વળગીને ખૂબ રડી. એ બાબતમાં લાલો સમજદાર. તરત વાતને વાળી લીધી. પાપા તમારાં તૈમૂરો ને તૈમૂરી શું કરે છે ? મેં કહ્યું મારાં તૈમૂરાં તો આજે જ ઊડીને આવ્યાં પૂરઝડપે ગાડી ચલાવીને અમે સીધાં જ ઘર. લતાને તો જાણે ઘીકેળાં. આજે આ બનાવે ને કાલે તે. દીકરાવહુને ભાવતી વાનગીઓ યાદ કરી કરીને બનાવવા માંડી. આજે મામા તો કાલે ફોઈ, આજે પિક્ચર તો કાલે હોટલ, ઘર ધમધમતું થઈ ગયું. વેવાઈવેવાણ અમથાં તો એક-બે મહિને આવતાં પણ અત્યારે તો એકાંતરે એમનાં પગલાં હોય જ. ‘કેટલું સારું લાગે છે નહીં ?’ હું લતાને પૂછી વળું છું. એ દીકરાવહુને સાથે ઊભાં રાખીને નજર ઉતારે છે. હું મારી આંખમાં એની વિડિયો ફિલ્મ ઉતારું છું.

આવતા રવિવારે રાંદલની પધરામણી કરવાની છે. લગભગ બધી તૈયારી થઈ ચૂકી છે. ભગવતીપ્રસાદને કહેવાઈ ગયું છે. એમણે બેયના જન્માક્ષર ફરી જોઈ લીધા છે. ‘દસેક દિવસ પછી ગ્રહો બદલાય છે ને બધું આપોઆપ સારું થવાનું છે. ખાસ કરીને વૈશાલીના ગ્રહો વધારે સારા થાય છે. આવનારા સમયમાં એની બધી ચિંતાઓ જશે અને મનોકામનાઓ પૂરી થવાની છે’ : પંડિતરત્ન ભગવતીપ્રસાદ ઉવાચ ! હું એમ કહું છું લાલાને કે ‘આપણે આ બધું તો કરીએ છીએ પણ ભેગાભેગું ડો. ખારોડસાહેબને બતાવી જોઈએ. તમે અમેરિકામાં બધું બરાબર ચેકઅપ કરાવ્યું જ હોય ને અહીંનાં કરતાં ત્યાંના ડોક્ટરો વધારે હોશિયાર, વળી સગવડેય વધુ, એ બધું કબૂલ; પણ એક વાર ખારોડસાહેબ....ગમે તેમ તોય અનુભવી માણસ !’ લાલો તરત સંમત થયો. કદાચ મારા સંતોષ માટે ! આવતી કાલે, એટલે કે રાંદલ પહેલાં જ ખારોડસાહેબને મળવાનું નક્કી થયું છે. લાલો કહે છે કે ‘પાપા, તમારે સાથે આવવાની જરૂર નથી. અમે જઈ આવશું. તમે એમને એક ફોન કરી દો એટલે ચાલશે.’

રસોડામાંથી લતાનો ટહુકો. બાપદીકરો વાતોમાંથી નવરા થયા હો તો નાસ્તો તૈયાર છે. નાસ્તો કરતાં કરતાં લાગ્યું કે લાલી કંઈક ઉદાસ છે. સ્વાભાવિક પણ છે. છતાં એની ઉદાસી હું સહન નથી કરી શકતો. ટેબલ પરથી ઊઠીને મેં એને એકલી બોલાવી. પાસે બેસાડી માથે હાથ મૂકીને કહ્યું, ‘બેટા, સહુ સારાં વાનાં થશે. તું આનંદમાં રહે એટલે ઘણું. તારી તબિયત સારી રહે એ અગત્યનું છે. તમે ડોક્ટર ખારોડને મળી તો આવો. જોઈએ શું કહે છે તે. એ મારા મિત્ર છે એટલે ખોટી સલાહ તો ન જ આપે. બાકી દા દેવો તો હરિને હાથ.....’ વૈશાલીને થોડી રાહત થઈ હોય એવું લાગ્યું.

બંને જણ જઈ આવ્યાં. પ્રસન્ન હતાં. ડોક્ટર ખારોડનું કહેવું હતું કે લાલીના બ્લડમાં અમૂક તત્ત્વો ખૂટે છે. તે બહારથી ઇન્જેક્ટ થઈ શકે છે. આમાં કશું મુશ્કેલ નથી. વિનીતને આનંદ એ વાતનો હતો કે અમેરિકાના ડોક્ટરોએ જે કહ્યું હતું તે તો ખારોડસાહેબે કહ્યું જ, પણ આ કોર્સ કરવાથી ફેર પડી શકે એ નવી વાત હતી. સારવાર શરૂ થઈ ગઈ. રાંદલનો પ્રસંગ પણ સરસ રીતે વીત્યો. સાસુવહુએ બધાંની સાથે બરાબરનો ઘોડો

ખૂંદો હતો. સહુ સગાંવહાલાં પણ રાજી થઈને ગયાં.

‘પરભુ...તું, પરભુ તું...’નું ગાન સંભળાયું ને સહુની નજર પડી. તૈમૂર ઊડીને લીમડા પર બેઠો. ત્યાંથી ઊડીને સીધો જ બોરસલીની ઘટામાં ગુમ થઈ ગયો. વારંવારની એની અવરજવર ચાલુ હતી. વૈશાલી આજથી એને પિયર જવાની હતી. ગામમાં પિયર ને ગામમાં સાસરું એટલે ગમે ત્યારે જવાય ને ગમે ત્યારે આવી જવાય. વિનીત આજે એના જૂના મિત્રોને મળવા જશે ને રાત્રે બારોબાર સાસરે.... વૈશાલીને પિયર જવું ઓછું ગમે. માબાપ કે ભાઈ માટે પ્રેમ નહીં એવું નહીં, પણ એની ભાભી સંતાન બાબતે માથું ખાઈ જાય. એક હજાર પ્રશ્ન પૂછે તોય એને સંતોષ ન થાય. વૈશાલીને આવી બધી માથાકૂટ ન ગમે એટલે ડિસ્ટર્બ થઈ જાય. આપણે ત્યાં શું છે કે બિનજરૂરી લપ્પનછપ્પન કોઈ કરે જ નહીં, એટલે મુક્તિનો અનુભવ કરે. અત્યારે તો એવું કહીને જાય છે કે બંને ચાર દિવસ પછી પાછા આવશે. પણ તમે જોજો બે દિવસેય ટકે તો કંઈ ને કંઈ બહાનું કાઢીને આવતાં રહેવાનાં !

બેંગો ભરાય છે. દરેક બેંગનું વજન કરાય છે. કેમ કે છેલ્લી ઘડીએ એરપોર્ટથી સામાન પાછો લાવવો પડે એ બરાબર નહીં. લતાએ ઝીણી ઝીણી વસ્તુઓ યાદ કરીને ભેગી કરી દીધી છે. બારે મહિના ચાલે એટલા મસાલા, સિકંદરની શિંગ, ઘરે બનાવેલાં અથાણાં, ઇન્દુબહેનના ખાખરા અને લતાબહેને બનાવેલાં લાડુ-સુખડી બધું પેંક થઈ રહ્યું છે. કાલે તો આ પંખીડા ઊડી જશે ! મારું મન ભરાઈ આવે છે, બરાબર છે કે છોકરાઓનો વિકાસ ત્યાં છે, અને આપણે મોકલીએ છીએ ને જાય છે. બધું જ સાચું પણ મને ક્યાંય ગમતું નથી. આ રૂમમાંથી પેલા રૂમમાં આવનજાવન કરું છું. કારણ વિના બાથરૂમ જવાની ઇચ્છા થયા કરે છે. ‘બધું સારું જ થશે. તમતમારે જાવ સુખેથી...’ એમ ઇચ્છવા છતાં બોલી શકતો નથી ! એની માની પરિસ્થિતિ તો ઓર વિકટ. જતાં જતાં અપશુકન ન થાય એટલા માટે ભાંગ્યું વેણ ન બોલે અને પાંપણ ફરતી વાડ બાંધી રાખે.

રાતનો એક વાગ્યો છે ને ગાડીઓમાં બધો સામાન ભરાઈ ગયો છે. હવે બધાં બેસે એટલી વાર. એરપોર્ટ જતાં પહેલાં લતાએ બેય છોકરાંઓને બાથમાં લીધાં ને માંડ માંડ આટલું બોલી : ‘જો બેટા, આપણું કામ તો પુરુષાર્થ કરવાનું. પરિણામ ઉપરવાળાના હાથમાં. આપણી ઇચ્છાઓ તો અનંત હોય, પણ દરેકનાં ઋણાનુબંધ હોય છે. જેટલું લેવાનું હોય એટલું જ લેવાય. મને તો કંઈ નથી પણ એમ થાય કે તારા પપ્પાને દાદા બનવાનું સુખ મળે તો એમનો બેડો પાર થઈ જાય ! હું તો ખાનગી ખૂણે રડીયે લઉં, પણ પુરુષ માણસ ક્યાં જાય ? પણ જો બેટા આ વખતે મને યાદ કરજે. આપણો સંકલ્પ પૂરો થયો છે તો બધુંય પૂરું થશે...’ અમે સંતાનોને ભાવભીની વિદાય આપી. વેવાઈને થયું કે બે જણ એકલાં ઘરે જશે તો ડિસ્ટર્બ રહેશે એટલે એમણે દાવ નાખ્યો : ‘લતાબહેન,

અમને ચા પણ નહીં પિવડાવો ? હજી તો બે જ વાગ્યા છે.’ બધી ગાડીઓ આપણા ઘર ભણી વળી. લતાના હાથની ચા વખણાય. આદુ અને કુદીનો એને વધારે ગમે. આદુ તો સામટું બે ચાર કિલો લઈ રાખે. બગડી ન જાય એટલે પાછળ વાડાની ભોંમાં ભંડારી રાખે. જોઈએ એમ કાઢતી જાય ને કુદીનો તો એણે રસોડાની બહાર જ વાવી રાખ્યો છે. બધાં ચાપાણી પીને ગયાં. અમે એકલાં પડ્યાં. લલતા મને વળગીને હીબકે ચડી ગઈ. કહે કે ‘આપણી સામે ભગવાન સામું જોવે તો સારું. આમ ને આમ તો છોકરી કંતાઈ જાશે ! આપણે એના શરીર સામે પણ જોવાનું ને !’ હું એની પીઠ પસવારતો રહ્યો. મેં કહ્યું હજી સૂર્યોદય થવાને વાર છે. ચાલ કલાકેક સૂઈ જઈએ. તને થોડો આરામ પણ મળી જશે.

સવારે ઊઠીને હું છાપું વાંચતો હતો. ધીમે ધીમે હીંચકો ચાલતો હતો. અચાનક પાંખોની તડાફડી અને તૈમૂરયુગલનું આગમન. થોડી વાર આમતેમ રમત કરી, બેપાંચ દાણા ચણ્યાં ન ચણ્યાં ને બેય પાછાં બોરસલીમાં જઈને ભરાયાં. મને કંઈક શુભ સંકેત જેવું લાગ્યું. મેં લતાને બૂમ મારી. ‘અહીં આવ તો જરા....’ એ ચાના બે કપ લઈને આવી. ચા પીતાં પીતાં મેં કહ્યું, ‘આ લોકોએ આ વખતે બોરસલીમાં માળો બાંધ્યો લાગે છે. આવનજાવન વધી પડી છે. મને લાગે છે કે.... ચાલ આપણે એના માળા ઉપર નજર કરીએ.’

‘એમ તો નહીં દેખાય, દીવાલે ચડીને જુઓ તો કદાચ દેખાય.’ લતા ટેકો કરે છે ને હું નાનકડું ટેબલ લઈને દીવાલે ચડું છું. જોઉં છું તો માળામાં બે ઈંડાં ! આખું આભ એના ઉપર અમીઠાંટણાં કરે.. ડાળી સહેજ પણ હલે નહીં એની કાળજી રાખીને હું ઊતરી જાઉં છું. લતા પૂછે છે, ‘છે કંઈ માળામાં ?’ હું કશું જ બોલ્યા વિના જમણા હાથની બે આંગળીઓ ઊંચી કરું છું, તૈમૂરનો માળો વિસ્તરીને મારા આખા ઘરને પોતાની અંદર સમાવી લે છે !

અન્યા,

આમ તો અચાનક નીકળી પડવું એ અમારો સ્વભાવ છે. કયો સમય છે ? ક્યાં જવું છે ? કશું જ વિચારવાનું નહીં. બસ એમ થાય કે નીકળી પડવું છે તો રાત કે રસ્તાઓ જોયા વગર અમારી ગાડી દોડવા લાગે. આજે એમ જ નીકળી પડ્યા. રાતના દસ વાગ્યા છે. અમારી ગાડી આણંદ-વડોદરા એક્સપ્રેસ-વે પર દોડી રહી છે. પૂનમની રાત છે એટલે દૂર દૂર સુધી આસપાસનાં ખેતરોમાં ચાંદની લહેરાઈ રહી છે. એક્સપ્રેસ-વેની બંને તરફના ગરમાળાઓ પર ફૂલોની સાથે ચાંદની પણ લચી પડી છે. ગાડીમાં મારી સાથે હંમેશની જેમ પ્રશાંત તથા મારા પ્રિય વિદ્યાર્થીઓ નાનો કમલેશ, અંકુર તથા દેવેન્દ્ર છે. મારી ગાડી પણ મારા માટે એક સાથી છે. મારી પ્રિયજન સાથેની વાતો, ખીલતી સવારો ને ઉદાસ સાંજો, ક્યારેક આનંદી તો ક્યારેક ગમગીન રાતોની એ સાક્ષી છે. કેટલીય વાતો કરી છે મેં એની સાથે. આજે એની સાથે અમે પણ આનંદમાં છીએ. હજી હમણાં જ નર્મદાવિષયક નિબંધોના સંપાદનનું કામ પૂરું કર્યું છે. મિત્રને નવો નવો પ્રેમ થયો છે એટલે એનો આનંદ પણ બેવડાયો છે.

‘ચલો... તુમકો લેકર ચલે,

હમ ઉન ફિજાઓં મેં

જહાં... મીઠા... નશા... હૈ તારોં કી છાવમેં...’

ગીત ધીમા અવાજે વાગી રહ્યું છે. કોઈ પણ પ્રેમની શરૂઆતનો તબક્કો મીઠા નશાનો હોય છે પણ પછી આવે છે વેદનાની કારમી રાતો. પણ અત્યારે તો આનંદ જ આનંદ છે. અંકુર ગાડી ચલાવી રહ્યો છે. એક્સપ્રેસ-વે પૂરો થવા આવ્યો છે ને આગળ ક્યાં જવું એ નક્કી નથી. આમ તો મોટે ભાગે અમારી રાતની સફરનું ગંતવ્યસ્થાન હોય નર્મદા. રાત્રિના અંધકારમાં નર્મદાના સૂના ઘાટ પર બેસી રહીએ. અવિરત વહો જતા વારિને જોતાં રહીએ. જીવનમાં જ્યારે હતાશા-નિરાશા ઘેરી વળે છે ત્યારે નર્મદાની શરણે જાઉં છું. પણ આજે તો આનંદ છે. રસ્તામાં પાવાગઢ લખેલું દેખાય છે ને નક્કી થાય છે ચલો પાવાગઢ.

હવે રસ્તાની બંને તરફના ગરમાળા અને ખેતરોનું સ્થાન મોટી મોટી કંપનીઓએ લઈ લીધું છે. મિત્રો પોતપોતાના મોબાઇલમાં વ્યસ્ત છે. મોબાઇલ આવ્યા પછી અનેક ફાયદાઓની સામે એક ગેરફાયદો એ થયો છે કે માણસ દૂર ક્યાંક મિત્ર સાથે કલાકોના કલાકો વાતો કરે છે પણ એની પાસે બેઠેલા મિત્ર માટે સમય નથી. દૂર દૂર પાવાગઢ પરનો પ્રકાશ દેખાઈ રહ્યો છે. અમારી ગાડીની સાથે સાથે જ દોડતા ગોળમટોળ ચંદ્રને

કોલેજના અનેક પાત્રો સાથે સરખાવીએ છીએ. સફરની પણ મજા હોય છે. બલકે ખરી મજા જ સફરમાં છે. સફર કેટકેટલી વાતો કરાવે છે. બેચલર ટોળી હોય ને છોકરીઓની વાતો ન હોય એ તો કેમ બને. અમારો સ્ટાફ પણ પ્રમાણમાં વાત કરી શકાય એવો. એટલે કેટલાંક પાત્રો અમારી વાતોમાં અચૂક હાજર હોય. કોઈનું હાસ્ય, કોઈની આંખો, કોઈની સાડી, કોઈના ગાંડપણની સાથે અમારી મજાકમસ્તી ચાલ્યા કરે. પુરુષપાત્રો પણ અમારે ત્યાં એકથી એક ચડિયાતાં. ઘણાં કંજૂસ તો ઘણાં દિલદાર, ઘણાં સંકુચિત તો ઘણાં ઉદાર. કોઈ કોઈ તો એવાં સાહસવીર કે એમના સાહસોના અમે પ્રેરણામૂર્તિ. વાતોમાં ને વાતોમાં પાવાગઢની તળેટીમાં આવી ગયાં ને અચાનક અમારી સામે ઊઘડચો અરણ્યલોક. ઉશનસૂની પેલી પંક્તિઓ મનમાં ગુંજવા લાગી.

“અમારી યાત્રા પ્રવિષ્ટી આ હવે નામ વિણના અનામી આશ્ચર્યોમાં.”

આ પૃથ્વીનાં અનેક રૂપોએ હંમેશાં મને રોમાંચિત કર્યો છે. અહીંથી જતાં પહેલા એના શક્ય હોય એટલાં રૂપો જોઈ લેવાં છે. મને પ્રતીતિ છે કે સ્વર્ગ પણ પૃથ્વી જેટલું તો સુંદર નહીં જ હોય.

અમે હળવા થવા માટે ગાડી ઊભી રાખી. ખરેલાં પાંદડાંઓમાં એકસાથે ચરચરાટનો અવાજ થયો. થોડી વાર ગાડી પાસે ઊભાં રહ્યાં. પાંદડાં વગરના વૃક્ષોમાંથી ચળાઈને ચાંદની આવતી હતી. જમીન પર પડેલા ખાખરાનાં સૂકા પાનને ઘસાઈને જતો પવન મનને પ્રફુલ્લિત કરતો હતો. બધા જ મિત્રો આ રોમાંચને વહેંચવા મોબાઇલમાંથી મેસેજ કરી રહ્યા છે. ચારે તરફ પવનરવ સિવાયની શાંતિ છે. અરણ્ય ઉપર ચાંદની લેપાઈ ગઈ છે. શિયાળાની ઠંડી રાતોમાં પણ અહીં આવ્યો છું. એ વખતે ઘટાદાર ખીલેલાં વૃક્ષો અને અમાસનું અંધારું ‘ભીષણ રાત્રિ કેરા પહાડોની ત્રાડો’ની જેમ કંપાવી દે એવો અનુભવ કરાવતું હતું. પણ આજે એ જ પ્રકૃતિના કોમલ રૂપ સામે છે. અમે ગાડીમાં બેસીએ છીએ ને અમારી ઊંચાઈ તરફની સફર શરૂ થાય છે. પ્રશાંતનો ફોન શરૂ થઈ ગયો છે. ધીમા ધીમા અવાજે એ કશુંક ગણગણી રહ્યો છે. કદાચ ગાડીમાં વાગતું ગીત

‘ખૂબ સૂરત હૈ વો ઈતના સહા નહીં જાતા,

ચાંદ મેં દાગ હૈ વે જાનતે હૈં હમ લેકિન

રાતભર દેખે બીના ઉસકો રહા નહીં જાતા.’

કોઈને સંભળાવી રહ્યો છે. મને અમૃતલાલ વેગડનો એક નિબંધ યાદ આવે છે. એમાં આવી જ ચાંદની રાતે એ નર્મદાકિનારે સૂઈ રહ્યા છે ને ચાંદના ડાઘ જોઈ એમને વિચાર આવે છે કે આ તો ડાઘ નહીં પણ એનાં છૂંદણાં છે. સૌંદર્ય જોનારની આંખમાં હોય છે. યુગે યુગે એની વિભાવના બદલાય છે. યુગ જ શું કરવા, માણસની ઉંમરના તબક્કા પ્રમાણે પણ એ બદલાય છે. હવે ગાડી હું ચલાવું છું. રાતનાં અંધારાં-અજવાળાંમાં વાંકા-ચૂકા ઢાળવાળા રસ્તા પર ગાડી ચાલવાની જુદી જ મજા છે. એ વાત જુદી છે કે પ્રશાંતને મારા ડ્રાઇવિંગ પર વિશ્વાસ નથી. આમ છતાં અમે માચી આવી ગયા છીએ.

રાતના બાર વાગ્યાનો સમય થયો. ભજનમંડળીમાં હલકથી ભજનો ગવાઈ રહ્યાં છે. એક નાનકડી હોટેલ ખુલ્લી છે. ચાની ચૂસકીઓ વગર તો રાત કેવી રીતે પૂરી થાય. બેઠા બેઠા ચાની સાથે ભજનરસ પણ પી રહ્યો છું. માંચીથી પગપાળા અમારી ચઢાઈ શરૂ થાય છે. પગથિયાંની બંને બાજુના નાના દુકાનદારો દુકાનોને પડદા આડા કરીને ત્યાં જ સૂતા છે. થોડાંક પગથિયાં ચડીને ખુલ્લી જગ્યાએ બાંકડા પર બેઠાં છીએ જ્યાંથી માચી, પાવાગઢની તળેટી અને હાલોલ શહેરને જોઈ શકાય છે. સરસર પવન વાઈ રહ્યો છે. ચોમાસામાં આ જ જગ્યાએથી પહાડને લપેટતા ઝરમર ઝરમર ધારાવસ્ત્રને જોયું હતું. અત્યારે ચંદ્ર પોતાની ચાંદનીનું વસ્ત્ર આખા પહાડને ઓઢાડી રહ્યો છે. મારા મોબાઈલમાં મેસેજ આવે છે. ‘ક્યાં છો ?’ હું જવાબ લખું છું, ‘રામગિરિ પર.’ સામેથી પ્રશ્ન આવે છે, ‘યક્ષ માટે તો સંદેશો લઈ જવા મેઘ હતો. આજે તો ચૈત્રની ચાંદની છે તો તમારો સંદેશો કોણ લઈને આવશે.’ મેં જવાબ વાળ્યો, ‘આ ચાંદની જ મારો જવાબ લઈને આવશે.’ મિત્રો પણ પોતપોતાના મોબાઈલની દુનિયામાં ખોવાઈ ગયા છે. એક સમયે જે આપણી એકદમ નજીક હોય છે એ જ ક્યારેક જોજનોના જોજન દૂર હોય છે. ને માટે જ જાણે કે હરીશ મીનાશ્રુ લખે છે,

‘ત્વચા ઉપર નિરંતર તમારો સ્પર્શ મળે
ને દૂરતાનાં કેટલાં પ્રકાશવર્ષ મળે ?’

એક ક્ષણે જે ત્વચા જેટલું નજીક છે એ જ બીજી ક્ષણે પ્રકાશવર્ષ જેટલું દૂર થઈ જાય છે. કદાચ આ જ માણસની નિયતિ હશે ! થોડી વાર માટે બાંકડા પર જ સૂઈ ગયો. ઊઠ્યો તો બે વાગ્યા છે. મિત્રો હજી સ્નેહ પર વાતો કરી રહ્યા છે. મેં કહ્યું, ‘ચાલો મિત્રો, ભૂખ લાગી છે. હાઈવેની કોઈ હોટલ પર નાસ્તો કરીશું ?’ ચાંદનીનું સામ્રાજ્ય ધીરે ધીરે સમેટાઈ રહ્યું છે. માચીથી નીચે ઊતરતાં ચાંપાનેરના અનેક ખંડેરો આગળથી પસાર થઈએ છીએ. સદીઓનો ઇતિહાસ અહીં ઊભો રહી ગયો છે. કેટકેટલી તોપોના ગોળાના ઘાવ સહન કરીને એ હજી ઊભા છે. હું વિચારું છું કે કાશ... મારી પાસે ટાઈમ મશીન હોત ને હું એ સમયમાં જઈ શકત ! ગાડી ઊભી રહી ને હું વર્તમાનમાં પાછો આવ્યો. રાત્રે ત્રણ વાગે શું નાસ્તો કરવો એની ચર્ચા ચાલી. આજે જ કોઈકે સેવઉસળ બનવાની વાત કરેલી અને આમ પણ હાલોલ હાઈવે પરની સર્વોત્તમ હોટેલનું સેવઉસળ વખણાય છે. એક વખત તો અમે વિદ્યાનગરથી સેવઉસળ ખાવા જ અહીં આવ્યા હતા. મેં તો એનો જ ઓર્ડર આપ્યો ને ચા તો હોય જ. કમલેશે કહ્યું કે ‘ચા તો અજયસર સરસ બનાવે છે.’ કોલેજમાં પણ અમારા ચાર નંબરમાં સતત ચાની ચૂસકીઓ ચાલુ જ હોય. હોટલ પરથી તૃપ્ત થઈ આણંદ તરફની સફર શરૂ થઈ. હું દૂર ઊભેલા પાવાગઢને જોઈ રહ્યો હતો ને ગાડીમાં ગીત વાગી રહ્યું હતું. “સો ગયા યે જહાં, સો ગયા આસમા, સો ગઈ હૈ સારી મંજિલે... યે સારી મંજિલે... સો ગયા હૈ રસ્તા...”

ભારતીય સાહિત્ય શાકુન્તલ : જીવશિવની આધ્યાત્મિક ઘટનાની માનુષી નાટ્યકથા

ડૉ. અજિત ઠાકોર

: ૧ :

મહાકવિ કાલિદાસ કાશ્મીરી શૈવદર્શનના આરાધક હતા. એમની કામના પ્રત્યભિજ્ઞાની પ્રક્રિયા સંપન્ન કરી પરમેશ્વર શિવમાં વિલીન થવાની હતી. એક કવિ હોવાને નાતે તેમણે પોતાની કાવ્યયાત્રા અભિજ્ઞાનની શોધ રૂપે, એની કાવ્ય રૂપે, અભિવ્યક્તિ સાધવા કરી. ઋતુસંહારમાં કવિ પ્રેયસીને ઋતુવિશેષનું અભિજ્ઞાન કરાવે છે તો શાકુન્તલમાં અભિજ્ઞાનને જ વિષય રૂપે પસંદ કરી કૃતિનું રચનાસૂત્ર બનાવે છે. કાલિદાસે અહીં અભિજ્ઞાનની સંપૂર્ણ પ્રક્રિયા બધા જ પરિમાણો સાથે સિદ્ધ કરી છે. ત્રિક્ષ્ણદર્શન અનુસાર માયાના પ્રભાવે કલા આદિ પાંચ કંચુકોમાં પરિમિત થઈ ગયેલી શક્તિવાળો પુરુષ (જીવ) પુનઃ પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ વિમર્શવ્યાપાર દ્વારા પોતાના મૂળ શિવસ્વરૂપને ઓળખી જઈ શિવોઽમ્ રૂપે પ્રતીતિ પામી શિવમાં વિલીન થઈ જાય છે, મોક્ષ પામે છે, શિવપદરૂપ સકલ વૈભવ પામે છે. કાલિદાસે લોકોત્તરતાની આભા ધારણ કરતા મનુષ્યલોકમાં માનવહૃદયમાં અભિજ્ઞાનની સમગ્ર પ્રક્રિયા કેવી રીતે સંપન્ન થાય છે, પામર મનુષ્ય સ્વ અને સ્વજનનું કેવુંક અભિજ્ઞાન પામે છે તે દુષ્યંત-શકુન્તલાની પ્રણયકથાના માધ્યમે આલેખ્યું છે. માટીના કોડિયા જેવા મનખા દેહમાં અભિજ્ઞાન કેવી પરમ જ્યોત પ્રકટાવે છે તે કાલિદાસે દુષ્યંત-શકુન્તલામાં આકારિત કર્યું છે, જીવ-શિવની આ આધ્યાત્મિક ઘટનાને માનુષી નાટ્યકથા રૂપે અવતારતા કાલિદાસે સ્વાભાવિક રીતે જ એની નવરચના પણ કરી છે. શી છે એ આધ્યાત્મિક ઘટના ?

જગતના આદિકારણરૂપ પરમેશ્વર શિવ વિશ્વોત્તીર્ણ (નિરાકૃતિ) અને વિશ્વમય (સર્વાકૃતિ) – એ બંનેનું સમન્વિત સ્વરૂપ છે. એ ગૌરીપતિ એટલે કે નિર્મળ શક્તિના સ્વામી છે. આ જગત એમનું શરીર હોવાથી એ વિશ્વવપુ પણ કહેવાયા છે. પરમેશ્વર શિવ પ્રકાશવિમર્શમય છે, અસ્તિભાતિમય છે, શિવશક્તિમય છે. પ્રકાશ ભિત્તિ (ચિત્રપટ) છે. એના પર સમસ્ત ભાવજાત (ભાવમાંથી જન્મેલા પદાર્થો) પ્રકાશિત થાય છે. પરમ શિવનો પ્રકાશ જ સમસ્ત આભાસોનું અધિષ્ઠાન છે. એમાં પ્રકાશિત વિશ્વ દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત વસ્તુની જેમ અભિન્ન હોવા છતાં ભિન્ન હોય એમ ઉન્મીલિત થાય છે. શિવનો પ્રકાશ જ અસ્તિ છે અને એના પર પ્રતિબિંબિત જગત ભાતિમય છે. પ્રકાશની ભીંત પર જગતનું પ્રતિબિંબિત થવું એ જ જગતના સર્જનરૂપ વિમર્શ કહેવાય છે. આ

વિમર્શની બે કોટિ મનાઈ છે : ૧. શુદ્ધ વિમર્શ : એમાં જગતની સર્જનપ્રક્રિયા અંતઃસ્પંદ કે આંતરિક સર્જન રૂપે હૃદયપ્રકાશરૂપ આત્મામાં જ રહે છે. ૨. પ્રપંચસ્ફુરણ વૈચિત્ર્યાત્મ વિમર્શ: એમાં 'ઇદમહં - આ વિશ્વ જ હું છું - એમ ઇદંનો ક્ષોભ અનુભવતા સદાશિવ વિશ્વપ્રપંચ રચવાનો આરંભ કરે છે. શુદ્ધ વિમર્શ હૃદયમાં જ થતું આંતરિક સર્જન - Idea - છે તો પ્રપંચાત્મક વિમર્શ બહિર્સર્જન છે. આમ આંતરિક અને બાહ્ય એમ બંને વિશ્વ અસ્તિભાતિમય હોવાથી શિવશક્તિમય છે. જગતના સ્રષ્ટા છે પ્રકાશવિમર્શમય શિવ. તેમનું સર્જનકાર્ય માનવના સ્વપ્નપદાર્થોની જેમ ભિત્તિ પર પોતાની ઇચ્છાથી અન્ય કોઈની સહાય વિના ચાલે છે. આ જ શિવ વિશ્વસર્જનની પ્રક્રિયામાં મહામાયાથી સંમોહિત અને વિભ્રમિત થઈ નિજ સ્વરૂપ ભૂલી બેસે છે, ત્રિપાશમાં બંધાય છે. એની ચિત્તિશક્તિ પાંચ કંચુક્રોમાં પરિમિત થઈ જાય છે ને એ જીવ (પુરુષ-પશુ) રૂપે અધ:પતિત થાય છે. પરમેશ્વર શિવની જગત રૂપે પ્રપંચિત થવાની યાત્રા કંઈક આ રીતે સંભવે છે :

૧. સૃષ્ટિ પૂર્વે નિરાભાસરૂપ નિરાકારી શિવનું હોવું. ૨. જગત રચવાની ઇચ્છા જાગતાં ચિત્તિ-શક્તિનું સ્ફુરણ થાય, અહં - હુંપણાનો ભાવ જાગે. ૩. વિશ્વ રચવાની આંતરિક પ્રક્રિયાના આરંભ રૂપે અહમિદંનો - હું આ બાહ્ય વિશ્વ છું એવો ભાવ ઊછળળતા શિવ સદાશિવ રૂપે અવતરે. ૪. વિશ્વ રચવાની આંતરિક પ્રક્રિયા વેગ પકડે, સક્રિયતા વધતાં અહંનો ભાવ ગૌણ થઈ જઈ ઇદં (આ બાહ્ય વિશ્વ)નો ભાવ મુખ્ય થઈ ઇદમહં (આ બાહ્ય વિશ્વ હું છું)નો ભાવોન્મેષ થતાં પોતાને સર્વબીજપ્રકૃતિમાં (અણુ જેટલા બીજમાં) રૂપાંતરિત કરી ઈશ્વર રૂપે અવતરણ કરે. ૫. સૃષ્ટિ રચવાની પૂર્વતૈયારી રૂપે ઇદં (આ બાહ્ય પદાર્થજગત) અને અહં (હુંપણાનો ભાવ)ને અલગ અલગ કરી સમાન રૂપે જોતી વિવેકરૂપા સદ્વિદ્યા રૂપે પ્રકટ થાય. આ થયો સૃષ્ટિસર્જનનો શુદ્ધ અધ્વા-નિર્મળ રસ્તો.

એ પછી મહામાયાની સત્તાનો અશુદ્ધ અધ્વા - મલિન રસ્તો શરૂ થાય છે : (૬) મહામાયા પરમેશ્વરની જ વિમોહનશક્તિ છે. વિભિન્નતયા બુદ્ધિરેવ માયા - જુદી જુદી બુદ્ધિ (વિપરીત બુદ્ધિ) થઈ જાય તે જ માયા. એ ઈશ્વર અને સદ્વિદ્યાને સંમોહિત કરી દે છે, વિભ્રમિત કરી દે છે. અનંત ભાવિના આભાસોને પોતાના ઉદરમાં સંગોપીને બેઠેલી તે પરા તમસઘેરી રાત્રિરૂપા છે. (૭) માયાથી વિમોહિત થયેલી શિવની ચિત્તિશક્તિ સંકોચાઈ જઈ પાંચ શક્તિકંચુક રૂપે પ્રકટે છે : (ક) કલા : વિભુમાંથી. અણુ થઈ જવું (ઘ) વિદ્યા : સર્વજ્ઞમાંથી કિંચિત્જ્ઞ થઈ જવું. (ગ) રાગ : બાહ્ય પદાર્થો તરફની આસક્તિને કારણે પૂર્ણમાંથી અપૂર્ણ થઈ જવું. (ઘ) કાળ : નિત્યમાંથી વર્તમાનાદિ ત્રણ કાળ અને જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં પરિચ્છિન્ન - વેરણછેરણ થઈ જવું. (ઙ) નિયતિ : સ્વતંત્ર - સર્વકાર્યસમર્થ-માંથી અમુક જ કાર્ય કરી શકવું. આમ કંચુક એટલે મર્યાદિત થઈ ગયેલી શક્તિ. (૮) પોતાની શક્તિ નિયંત્રિત થઈ જતાં ઈશ્વર જાતને ભૂલી જઈ અસંખ્ય પુરુષ (જીવ-પશુ) રૂપે પોતાને જોવા માંડે છે. તે ત્રણ પાશમાં બંધાવા લાગે છે. તેથી પાશિતત્વાત્

પશુ: - (બંધાયેલો હોવાને કારણે પશુ) પશુ અવસ્થાને પામે છે. આ ત્રણ પાશમાં - (અ) અપૂર્ણાભિન્યતા = પોતાની જાતને અપૂર્ણ માની લેવી - અણુ જેટલી માની લેવારૂપ આણવમલ. (બ) અલ્પકર્તૃત્વ = પોતે થોડુંક જ કાર્ય કરી શકવા સમર્થ છે, એવું માની લેવારૂપ કાર્મમલ (ક) અને અલ્પજ્ઞત્વ = અંતઃકરણાદિનો સંકોચ થતાં પદાર્થને જુદા જ સ્વરૂપે જાણવારૂપ માયીયમલનો સમાવેશ થાય છે. (લ) દરેક જીવની જુદી એમ અગણિત જડ પ્રકૃતિ ઉદ્ભવે છે. (૧૦) દરેક પ્રકૃતિમાંથી અધ્યવસાયાત્મિક બુદ્ધિ અને ગ્રાહ્યગ્રાહકાભિમાનરૂપ અહંકાર ઉદ્ભવે છે. (૧૧) અહંકાર ત્રિવિધ રૂપે ફેલાય છે : સાત્ત્વિક અહંકાર નેત્રઆદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા હાથપગાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિય રૂપે પ્રકટે છે. (૧૨) રાજસિક અહંકાર સંકલ્પવિકલ્પાત્મક મન રૂપે પ્રકટે છે. (૧૩) તામસિક અહંકાર પૃથ્વી આદિ સ્થૂલકાર્યરૂપ પંચમહાભૂત અને ગંધરસાદિ પંચતન્માત્રા રૂપે આવિર્ભૂત થાય છે. આમ પરમ શિવમાંથી જગતપ્રપંચરૂપ ઉન્મેષ પ્રકટે. પરમ શિવને મહામાયાથી સંમોહ જાગતાં સ્વ-રૂપની વિસ્મૃતિ થાય, એ પશુ બની જાય. પરંતુ પુનઃ શિવસ્વરૂપ જાણવાની, તેને પામવાની ઝંખના જાગે એટલે પોતાના પરમભદ્રારક શિવના સ્વરૂપનું સ્મરણ જાગે, એનું પુનઃ પુનઃ અનુસંધાન કરે, આત્મવિમર્શ થાય અને આખરે પ્રત્યભિજ્ઞાન થતાં આ સમગ્ર જગત શિવરૂપ છે, હું શિવરૂપ છું (શિવોઽહં) - એવી પ્રતીતિ થાય, મોક્ષ થાય. પંચમહાભૂતથી 'ચિત્તિ'શક્તિ સુધીનું સમગ્ર વિશ્વ સમેટાવા - લીન થવા માંડે. નિમેષની પ્રક્રિયા પૂર્ણ થાય. સર્વત્ર શિવમય સ્વ-રૂપની અનુભૂતિ થતાં સર્વો મમાયં વિમવ: (આ બધું મારો જ વૈભવ છે)ની સભરતાભરી જીવન્મુક્તિ (જીવતાજીવત મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય.

શાકુન્તલનો નાંદીઘોષ ઈશ્વર ભદ્રારકની સ્તુતિ રૂપે થયો છે :

યા સૃષ્ટિઃ સ્પષ્ટરાઘા વહતિ વિધિહતં યા હવિર્યા ચ હોત્રી

યે દ્વે કાલં વિધત્તઃ શ્રુતિવિષયગુણા યા સ્થિતા વ્યાપ્ય વિશ્વમ્ ।

યામાહુઃ સર્વબીજપ્રકૃતિરિતિ યયા પ્રાણિનઃ પ્રાણવન્તઃ

પ્રત્યક્ષાભિઃ પ્રપન્નસ્તનુભિરવતુ વસ્તાભિરષ્ટાભિરીશઃ ॥

અહીં પરમ શિવ, શક્તિ અને સદાશિવ - એવા પરમેશ્વરના ત્રણ આવિર્ભાવો પછીના ઈશ્વરરૂપ ચોથા આવિર્ભાવની સ્તુતિ થઈ છે. કવિ વિશ્વપ્રપંચના કર્તા ઈશ્વરની સ્તુતિથી જાણે પોતાની શાકુન્તલરૂપ નાટ્યસૃષ્ટિનોય સીધો જ આરંભ કરી દે છે. વિશ્વપ્રપંચ માટે માયાના સથવારે પ્રવૃત્ત થતા ઈશ્વરની માફક મૃગયાવિહારી દુષ્યંત પણ મનમાં ચક્રવર્તી પુત્ર મેળવવાની આકાંક્ષા રાખતો કણ્વાશ્રમમાં શકુન્તલા પાસે આવી પહોંચે છે. વૈખાનશ એની મનોકામનાનો જાણે કે પડઘો પાડે છે : પુત્રમેવં ગુણોપેતં ચક્રવર્તિનમાપ્નુહિ । ૧/૧૨. રાજા રાજવેશ ઉતારી આશ્રમમાં પ્રવેશે છે જાણે અહન્તા (હુંપણું) અને ઈદન્તા (આ પદાર્થોની પ્રતીતિ)ને બે હથેળીમાં રાખી તોલી રહેલી સદ્વિદ્યા

હોય એવી દુષ્યંતની ચિત્તદશા છે. ધીરે ધીરે માયાના પ્રભાવથી નિજસ્વરૂપને બાજુ પર મૂકી ઈશ્વર જાણે કે પુરુષ (જીવાવસ્થા) રૂપે બ્રહ્મસંકોચ (ચૈતન્યસંકોચ) પામી રહ્યો હોય એવું દુષ્યંતના વેશપરિવર્તનને બહાને કવિ સૂચવી રહ્યા છે. દુષ્યંતનો દક્ષિણ બાહુ ફરકી રહ્યો – સ્ફુરતિ ચ બાહુ: છે. એ આત્માનુરૂપ સુકન્યા મળવાના શુકન આપે છે. આમ શિવમાં જેમ ચિત્તિશક્તિનું સ્ફુરણ જાગે એવું જ દુષ્યંતમાં શક્તિવાની પ્રાપ્તિના ઝંઘાણ રૂપે એનો જન્મણો બાહુ ફરકવા લાગે છે. તપોભૂમિમાં પુષ્પધન્વાનાં બાણ જેવું કન્યારત્ન ક્યાંથી સાંપડે એવો એને વિચાર પણ આવે છે. પરંતુ પુત્રપ્રાપ્તિની દબાયેલી કામના જ એને અહીં શક્તિવા સુધી ખેંચી લાવી છે. આમ જ્ઞાનશક્તિભર્યા ઈશ્વર જેવો દુષ્યંત ક્રિયાશીલ થતો થતો માયાના પાશમાં બંધાવા લાગે છે. કેમ કે એને પોતાને અનુરૂપ (પોતાની અવર છબિ જેવી) કન્યાની સ્પૃહા થવા લાગી છે. અને એ જ ક્ષણે વાકુરૂપિણી શક્તિવા ઇતઃ ઇતઃ સખ્યૌ કહેતી દુષ્યંતના કર્ણપટલમાં પ્રવેશી જાય છે. દુષ્યંત જુએ છે તો દૂરીકૃતા ખલુ ગુણેરુદાનલતા વનલતાભિઃ । એમ વનલતાના પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય પર ઘેલો થવા માંડે છે. શક્તિવાનો પયોધર વિસ્તાર એનો નેત્રોત્સવ બની જાય છે. સૃષ્ટિરચના વેળા ઈશ્વર માયાનો પાશ બંધાતા જેમ સંસારી થવા લાગે છે, કલા આદિ પાંચ કંચુકોથી સર્વજ્ઞત્વ આદિ શક્તિઓ સંકોચાતાં ઈશ્વર જેમ પુરુષ રૂપે કુંઠિત થવા માંડે છે તેમ દુષ્યંત પણ શક્તિવા તરફના રાગથી વિવેક – સ્વસ્થતા ગુમાવવા લાગે છે. આથી શક્તિવાનું વલ્કલ અનુરૂપ ન હોવા છતાં એને શોભે છે, એવો બુદ્ધિજન્ય અધ્યવસાય કરવા લાગે છે. કામમનુરૂપમસ્યા વપુષો વલ્કલં ન પુનરલંકારશ્રિયં ન પુષ્યતિ । એમ બે બે નકાર યોજીને પોતાના હકારને દેઢ કરી દે છે. ઋષિકન્યા પોતાને માટે ઉપયુક્ત નથી એવી દ્વિધા પણ દુષ્યંત અંતઃકરણની પ્રતીતિની સાખ આપી દૂર હડસેલે છે : સતાં હિ સંદેહપદેષુ વસ્તુષુ પ્રમાણમન્તઃકરણપ્રવૃત્તયઃ । ૧/૨૨. એમ વિદ્યાર્કચુક કિંચિત્- જ્ઞત્વ રૂપે (બધું જ જાણવારૂપ નહીં પણ સ્હેજ જાણવાની શક્તિ) એનામાં ઝલકવા લાગે છે. વારિ સીંચતી શક્તિવા પર ભમરો મંડરાવા માંડતાં મનોમન એય શક્તિવાનો મધુપ થઈ જાય છે. બચાવ માટે દુષ્યંતને બોલાવવા કહેતી સખીના બહાને એ પ્રકટ થઈ જાય છે એમાં કિંચિત્ કર્તૃત્વરૂપ કલાકંચુક ઝલકે છે. આશ્રમને રાક્ષસોથી – આસુરી છાયાથી બચાવવામાં પણ સર્વકર્તૃત્વ નથી. બલ્કે કિંચિત્ કર્તૃત્વ જ કવિએ સૂચવ્યું છે. અનસૂયા પરિચય પૂછે છે ત્યારે પણ દુષ્યંત રાજાના ધર્માધિકારી હોવાનો સ્વપરિચય આપે છે. અહીં પણ કલાકંચુકના પ્રભાવે દુષ્યંતને પોતાને જ જુદાં જુદાં સ્વરૂપોમાં આભાસિત થતો કવિએ દર્શાવ્યો છે. અને શક્તિવાથી છૂટા પડતાં તો માયાપાશથી પરવશ બની ગયેલા પુરુષ-પશુની મારફક દુષ્યંત પણ શક્તિવાના રાગકંચુકથી કસોકસ બંધાઈ જવાથી શરીરને આગળ ધકેલે છે પણ મન તો પાછળ શક્તિવા તરફ જ દોડવા લાગે છે : ગચ્છતિ પુરઃ શરીરં ધાવતિ પશ્ચાદ્સંસ્થિતં ચેતઃ । ૧/૩૩. જેવી દુષ્યંતની સ્થિતિ

છે તેવી જ શકુન્તલાની પણ છે. એકલા શિવ જ નહીં, એમનામાં અત્યાર સુધી પ્રસુપ્ત રહેલી, અવ્યક્ત રહેલી ચિતિ (શક્તિ) પણ વિશ્વપ્રપંચ રૂપે સક્રિય થતાં, સ્ફુરિત થવા લાગતાં જાણે સંક્રોચ પામવા લાગે છે. શકુન્તલા સખીઓ સાથે છોડ સીંચવા નીકળી છે. જાણે ભગવતી ચિતિ-શક્તિ સંસારના સર્જન-પાલન માટે નીકળી છે. એને છોડવા તરફ સહોદર જેવો સ્નેહ અનુભવાય છે : અસ્તિ મે સોદરસ્નેહ એતેષુ । એ પયોધર જેવા ઘડાથી સીંચી રહી છે. પણ કાયામાં વિકાર પ્રકટવા લાગ્યો છે. ઉછાળા મારતા યૌવને વિસ્તરતા એના પયોધર હવે જૂના વલ્કલ વસ્ત્રમાં ગૂંચળામણ અનુભવે છે. અનુરૂપ પતિને પામવાની એની અવ્યક્ત કામના પ્રિયંવદા દ્વારા વાચા પામે છે : તું પાસે ગઈ એટલે આ કેસરવૃક્ષ જાણે લતાથી સનાથ થઈ ગયું ! શકુન્તલા તો એ પહેલાં જ સહકાર (આમ્ર) વૃક્ષ પર ચડેલી નવમાલિકાને સ્વયંવર વધૂ રૂપે કલ્પવા જ માંડી હતી. જાણે ચિતિ(શક્તિ)માં પણ માયાના પ્રભાવે રાગના અંકુરો ફૂટવા માંડ્યા છે : પ્રિયંવદા કહે પણ છે : યથા વનજ્યોત્સનાનુરૂપેણ પાદપેન સંગતા, અપિ નામૈવમહમપ્યાત્મનોડનુરૂપં વરં લભેયેતિ । એ જ વેળા એનો મનોરથ સાક્ષાત્ ભ્રમર - દુષ્યંત રૂપે એની આજુબાજુ મંડરાવા લાગે છે. દુષ્યંત કણ્વાશ્રમે રથે ચઢી આવ્યો છે, રથી છે તો શકુન્તલાય અનુરૂપ પતિ પામવા મનોરથે આરૂઢ થઈ છે, મનોરથી છે. દુષ્યંતને નિહાળતાં જ એ પોતાને તપોવનવિરોધી વિકારોથી વશીભૂત થતી અનુભવે છે : કિં નુ ખલ્વિમં પ્રેક્ષ્ય તપોવનવિરોધીનો વિકારસ્ય ગમનીયાસિ સંવૃત્તા । ચિતિશક્તિ જાણે માયાપ્રભાવે રાગરૂપ કંચુકમાં બંધાઈને સ્વાતંત્ર્ય, સર્વજ્ઞતા, સર્વકર્તૃતા ગુમાવવા માંડે છે. રાગજન્ય અભિષંગથી જાણે અ-સ્વસ્થ ને વિવશ થવા લાગે છે. લગ્નની વાત આવતાં ચાલી જવાનો ડોળ કરતી શકુન્તલાને પ્રિયંવદા - ‘મારાં તારી પાસે બે વૃક્ષસિંચન માગતા છે - કહી પકડી લાવે છે. દુષ્યંત મુદ્રિકા આપી એને છોડાવે છે. પ્રિયંવદા જવા દે છે ત્યારે શકુન્તલા પોતે - મારા પર કાબુ હોય તો જાઉં ને ? - એમ મનોમન કહે પણ છે. એવામાં દુષ્યંતનો મદોન્મત્ત હાથી આશ્રમમાં ઘૂસી જાય છે. મિલનની ક્ષણ તૂટે છે, વિરહનો સમય શરૂ થાય છે. જાણે કે દેશકાલાતીત મિલનની અનુભૂતિને વર્તમાન, ભૂત અને ભાવિમાં પરિચ્છિન્ન કરતા કાળનામક કંચુકનો ઉદય થાય છે. જતા જતા શકુન્તલા - નવા જ ઊગેલા કુશના અંકુરની અણી પગમાં બરાબરની વાળી છે ને કુરબકની ડાળે મારું વલ્કલ ભરાઈ ગયું છે એમ બહાનું કાઢી પોતાનો અનુરાગ તો સ્પષ્ટપણે દેખાડી દે છે. આમ દુષ્યંત અને શકુન્તલા, જાણે ઈશ્વર અને ચિતિ - સદ્વિદ્યા પરસ્પરના રાગે રંજિત થઈ જઈ આત્મસ્વરૂપ વીસરવા માંડે છે.

બીજા અંકમાં શકુન્તલામાં મન પરોવી બેઠેલો દુષ્યંત શકુન્તલાથી છૂટો પડતાં ઉત્કંઠિત થાય છે, મૃગયામાંથી એનું મન ઊઠી જાય છે. એ શકુન્તલાની રાગમયી છબિને યાદ કરી કરીને મનમાં પ્રત્યક્ષ કરવા માંડે છે. એક તરફ પ્રિયા સુલભ ન હોવા છતાં

તેના અનુરાગભાવને જોતાં મનને આશ્વાસન આપે છે તો બીજી તરફ એને શંકા થાય છે કે, પોતાની ચિત્તવૃત્તિ પ્રમાણે પ્રેયસીની ચિત્તવૃત્તિ કલ્પી લેનારો નક્કી છેતરાય જ છે. આમ વિયોગથી આસક્તિ તીવ્ર બનતાં સ્વસ્થતા ગુમાવી બેઠેલો દુષ્કર્મ દોલાચલ ચિત્તવૃત્તિવાળો બની જાય છે. એ વિદુષક સાથે શકુન્તલાની ગોઠડી માંડી મનને બહેલાવવા મથે છે. વિરહમાં પ્રિયતમાને યાદ કરવી, એની મધુર ક્ષણોની વાત કરવી, એના ગુણોનું કીર્તન-શ્રવણ કરવું આવી બધી જુક્તિઓથી દુષ્કર્મ મન બહેલાવવા મથે છે. પણ એ જ વેળા બે ઘટના લગભગ સાથે સાથે બને છે : ૧. ઋષિકુમારો યજ્ઞમાં વિઘ્ન નાંખતા દાનવોથી રક્ષા કરવા રાજાને આશ્રમમાં રહેવા આવવા વિનંતી કરવા આવે છે. એનાથી શકુન્તલાને મળવાની સરળતા થાય એવી શક્યતા ઊભી થાય છે તો બીજી તરફ ૨. રાજમાતાનો રાજધાનીમાંથી સંદેશો આવે છે કે, આજથી ચોથા દિવસે પુત્ર પિંડપાલન ઉપવાસના પ્રસંગે રાજાએ હાજર રહેવું. એનાથી શકુન્તલાથી લાંબો વિયોગ થવાની સંભાવના ઊભી થાય છે. રાજા રસ્તો કાઢી વિદુષકને રાજધાની મોકલે છે. પણ બડબડિયો વિદુષક શકુન્તલા તરફના રાજાના પ્રેમનો અંતઃપુરમાં ઢંઢેરો પીટે એવો રાજાને ડર ભરાય છે. એટલે વિદુષક આગળ જૂઠું બોલે છે : ન खलु सत्यमेव तापसकन्यकायां ममाभिलाषः । ने पाछो मजभूत पुरावो - कारण रजू करे છે :

क्व वयं क्व परोक्षमन्मथो मृगशार्वैः सममेधितो जनः ।

परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः ॥ ૨/૧૮

દુષ્કર્મ પોતાના (શકુન્તલાના પ્રિયતમ) અને શકુન્તલાના (પોતાની પ્રેયસી) યથાર્થ સ્વરૂપ પર ઢાંકપિછોડો કરી ખોટા સ્વરૂપે રજૂ કરવાની હલકી ચાલાકી અજમાવે છે. ને એમાં સફળ થતો લાગે છે. જાણે ઈશ્વર ઇચ્છાશક્તિ સંકુચિત થતાં સ્વેચ્છાએ પોતાને ઢાંકીને આંશિક રૂપે અણુરૂપે ભાસિત કરતા હોય, આણવમલથી ખરડાયા હોય એવું લાગે છે. જાણે ઈશ્વર સ્વયં પોતાના સર્વકર્તૃત્વને સંકુચિત કરી શુભ અને અશુભ બંને પ્રકારનાં કર્મ કરવા મચી પડ્યા હોય, કર્મમલથી ખરડાઈ ગયા હોય એવું ભાસે છે. જાણે ઈશ્વર સ્વયં જ્ઞાનશક્તિ સંકુચિત થતાં સ્વેચ્છાએ વસ્તુને જુદી રીતે, ઊલટી રીતે વર્ણવતા હોય, માચીયમેલથી ખરડાઈ ગયા હોય એવું પ્રતીત થાય છે. આ પરિહાસવિજલ્પિત પ્રસંગે ત્રણેય પ્રકારના મળથી દુષ્કર્મની ચેતના ખરડાઈ ગઈ છે, એ ત્રણેય પાશથી બંધાયેલા પશુ (સંસારીજીવ) રૂપે પછડાઈ પડ્યા છે એવું પ્રતીત થાય છે.

ત્રીજા અંકમાં શકુન્તલાના વિરહે દુષ્કર્મનો મદનજ્વર ચંદ્ર અને કામદેવને ઠપકારતા બબડાટમાં પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે તો બીજી તરફ શકુન્તલાનો કામજ્વર કન્યાસહજ લજ્જાની પાળ તોડી સખીઓના કલ્પે મદનલેખ રૂપે ભડકી ઉઠે છે. બંનેનો માલિની તીરે લતામંડપમાં કામાતુર અવસ્થામાં દૈહિક મેળાપ થાય છે. એમાંય શંકા

- ઈર્ષા - અસલામતીના કાંટા તો વેરાયેલા પડ્યા જ છે. રાજા અંત:પુરની હોવાનો છે એવો શકુન્તલા બીજી પ્રેમિકાઓના વિરહમાં વ્યાકુળ ટોણો મારે છે. એ મદનલેખમાં પણ તવ ન જાને હૃદયં એવી માર્મિક કબૂલાત કરે છે. અનસૂયા પણ - વયસ્ય, બહુવલ્લભા: રાજાન: શ્રૂયન્તે । કહી શકુન્તલાના અનિશ્ચિત ભાવિથી ચિંતિત થઈ ઉઠે છે. વયમાં જ શાંતિજળ લઈ ગૌતમી આવી પડતાં સખીઓ ચક્રવાકવધૂની અન્યોક્તિ વાપરી કામસંતપ્ત યુગલને છૂટા પડવા ચેતવે છે : ચક્રવાકવધૂકે, આમન્ત્રયસ્વ સહચરમ્ । ઉપસ્થિતા રજની । દુષ્યંત ડાળીઓ વચાળે સંતાઈ જાય છે. શકુન્તલા જતાં જતાં કામેચ્છાના પરિભોગ માટે ગૌતમીને ખબર ન પડે એ માટે અન્યોક્તિ ભણી દુષ્યંતને આમંત્રણ આપે છે : લતાવલય સંતાપહારક આમન્ત્રયે ત્વાં મ્હ્યોડપિ પરિભોગાય । હવે પછી બંને કામીજન વડે ખેલાયેલા દેહ-મનના પરિભોગો પણ આ જ ઉક્તિ સૂચવી દે છે. આ અંકમાં માયાએ બંને કામીજનોને પોતાની મોહજાળમાં બરાબર ફસાવી દીધા હોય એવું ભાસે છે. ને છતાં શકુન્તલામાં વિદ્યાર્કચુકથી સીમિત થઈ ગયેલું જ્ઞાન-વિવેક દુષ્યન્તને મર્યાદામાં રહેવાની ચેતવણી આપતી - પૌષ, રક્ષ વિનયમ્ । મદનસંતપ્તાડપિ ન ચ્લવાત્માન: પ્રભવામિ । ઉક્તિમાં પ્રકટ્યું પણ છે.

શકુન્તલમાં નિરૂપાયેલા અભિજ્ઞાનવ્યાપારના પરિચય, વિસ્મૃતિ અને ઓળખરૂપ ત્રણ તબક્કાઓ પૈકી એકબીજાના રાગે રંજિત થયેલા દુષ્યંત-શકુન્તલાના કામજવરે સધાયેલા દૈહિક સંયોગ-સંભોગથી ઉદ્ભવતા પરિચયરૂપ પ્રથમ તબક્કે સંપન્ન થયો છે. પણ સાથે જ ગૌતમીના નિમિત્તે અનાયાસે થયેલા રાત્રિ-નિશાના આગમનનો સંકેત રજોગુણના પ્રદેશમાંથી તમોગુણની કાદવિયા ભૂમિમાં બંને પ્રણયીઓના ધકેલાવાનો, લપસી પડવાનોય સંકેત બની રહે છે.

: ૩ :

ચોથા અને પાંચમા અંકમાં મહામાયાની મોહજાળનો તમસ પ્રદેશ (તમોગુણી અવસ્થા) શરૂ થાય છે. એનો આરંભ થાય છે તમોગુણી દુર્વાસાના કુકારાઘાત જેવા નિષ્કર અભિશાપથી :

વિચિન્તયન્તી યમનન્યમાનસા તપોધનં વેત્સિ ન મામુપસ્થિતમ્ ।

સ્મરિષ્યતિ ત્વાં ન સ બોધિતોડપિ સન્ કથાં પ્રમત્ત: પ્રથમં કૃતામિવ ॥ ૫/૧

દુર્વાસાના શાપના મૂળમાં છે શકુન્તલાની સંમોહિત દશા, આત્મવિસ્મૃતિ. સ્થળ-કાળ-કર્તવ્યની વિસ્મૃતિ, વિવેકભંશ. એની ચિત્તિ કલા, વિદ્યા, રાગ, અને કાળ - એમ ચાર કંચુકોથી સાવ ઝંખવાઈ ગઈ છે. એનું આત્મરૂપ જ તિરોહિત થઈ ગયું છે. એને પોતાનુંય કશું ભાન રહ્યું નથી. દુષ્યંતની પ્રેયસીનું એકમાત્ર એના સ્મરણમાં ડૂબી જવારૂપ કર્તૃત્વ જ એનામાં બચ્યું છે. કર્ણે સોંપેલા અતિથિસત્કારરૂપ કર્તવ્ય માટે એ અક્ષમ બની

ગઈ છે. આ કલાકંચુકનો પ્રભાવ છે. એનામાં સર્વજ્ઞાતૃત્વરૂપ શક્તિનું તિરોધાન થઈ કેવળ દુષ્ટંતને જાણવારૂપ ક્ષિયિત્ જ્ઞાતૃત્વ જ વિદ્યાકંચુકને પ્રભાવે શેષ રહ્યું છે. એ જ રીતે તે રાગરૂપ કંચુકના પ્રભાવે આત્માની પૂર્ણતા શક્તિનું સંકોચન કરી દુષ્ટંતમાં સર્વગુણોનું મુઘ્ધ આરોપણ કરતી વશીભૂત અવસ્થા પામી છે. આમ જુઓ તો દુર્વાસાનો શાપ શકુન્તલાના કંચુકો પરનો જ વજાઘાત છે. કેમ કે દુષ્ટંત તરફના એના અભિષંગ ઉપર જ અંતે તો એ વજાઘાત કરે છે. આ શાપ પરસ્પર યાદ કરવારૂપ નિયમની વચ્ચેની કડી તોડી નાંખી, લોકવ્યવહારનો વ્યત્યય કરી નાંખે છે : તું જેને અનન્ય મનથી ચિંતવે છે તે તને યાદ કરાવશે તોય યાદ નહીં કરી શકે. આમ આદાનપ્રદાનરૂપ લોકવ્યવહાર જ, વચ્ચેની કડી જ, આ અભિશાપ તોડી નાંખે છે. ને છતાં કંચુકોમાં સંકોચાઈ ગયેલી શકુન્તલાની ચેતના સાવ જ નષ્ટ નથી થઈ. કેમ કે અભિજ્ઞાનનું આભરણ દેખાડવામાં આવતાં એ સ્મૃતિ પુનઃ પ્રકટશે, અભિજ્ઞાન થશે એવી શુભ ઝેંધાણી પણ એમાં પડેલી જ છે. કણ્વના આગમન પછી શકુન્તલાની વિદાયનો સમગ્ર પ્રસંગ શકુન્તલાને થતાં તપોવનની સમગ્ર પ્રકૃતિના, પિતા-સખી આદિ સ્વજનોનાં અભિજ્ઞાનનો પ્રસંગ બની રહે છે. શાકુન્તલાના કેન્દ્રમાં રહેલા અભિજ્ઞાનનો આરંભિક તબક્કો પ્રકૃતિના અભિજ્ઞાનથી, પ્રકૃતિ અને સ્વજનો સાથેના અદ્યાપિ અસ્ફુટ રહેલા સંબંધસૂત્રના વિદાયની પ્રખર પ્રકાશમય ક્ષણે થતા અભિજ્ઞાનથી સંધાયો છે. દુર્વાસાએ દુષ્ટંત-શકુન્તલાના સ્નેહસૂત્રને તોડી નથી નાંખ્યું... કેવળ એને એક વીંટી જેવી બાહ્ય વસ્તુને અધીન – પરતંત્ર કરી દીધું છે. ચોથા અંકમાં પંચમહાભૂત અને તન્માત્રાના અભિજ્ઞાનને કણ્વના મુખે પાતું ન પ્રથમ, અનુમતગમના શકુન્તલા તથા રમ્યાન્તરઃ એ શ્લોકત્રયી (૪/૯થી ૧૧) દ્વારા અભિવ્યક્તિ મળી છે. અહીં દુર્વાસાશાપના તમોગુણી ઓધાર તળે શકુન્તલાનું રજોગુણી આત્મીય જગત વિસ્તરિત થયું છે :

પાતું ન પ્રથમં વ્યવસ્યતિ જલં યુષ્માસ્વપીતેષુ યા
 નાદત્તે પ્રિયમણ્ડનાપિ ભવતાં સ્નેહેન યા પલ્લવમ્ ।
 આઘે વઃ કુસુમપ્રસૂતિસમયે યસ્યા ભવત્યુત્સવઃ
 સેયં યાતિ શકુન્તલા પતિગૃહં સર્વૈરનુજ્ઞાયતામ્ ॥ ૪/૧

અનુમતગમના શકુન્તલા તરુભિરિયં વનવાસબન્ધુભિઃ ।
 પરમૃતવિરૂતં કલં યતઃ પ્રતિવચનીકૃતમેભિરીદૃશમ્ ॥ ૪/૧૦

કાલિદાસ શકુન્તલાની વિદાયની અશ્રુભીની ક્ષણ પાંચમા અંકના શકુન્તલા પ્રત્યાખ્યાનની ક્ષણને વધુ પ્રખર, દારુણ ને દાહક બનાવવા માટે સંનિધિકૃત કરે છે પાંચમો અંક વિસ્મૃતિની તમસઘેરી રાત્રિ છે દુષ્ટંત માટે. એમાં શકુન્તલા પોતાની પિછાણ – ઓળખનું કોડિયું પેટાવવા મરણિયો છતાં વિક્ષેપ પ્રયત્ન કરે છે. પોતાની પિછાણ

આપવાનો - ઓળખ સ્થાપવાનો એનો સમગ્ર પ્રયત્ન કળામાં ઊંડે ને ઊંડે ખૂંપતા જવાનો અનુભવ બની રહે છે. દુષ્યંત પણ દુર્વાસાના શાપના પ્રભાવે સ્મૃતિભંશ થતાં અજ્ઞાનથી લેપાઈ ગયેલા જ્ઞાનના ઓથાર તળે જે વિકલતા અનુભવતો હશે, કચડાતો - રૂંધાતો હશે એના અણસાર રમ્યાણિ વીક્ષ્ય. શ્લોકમાં પ્રકટ્યા છે :

રમ્યાણિ વીક્ષ્ય મધુરાંશ્ચ નિશમ્ય શબ્દાન્
 પર્યુત્સુકી ભવતિ યત્ સુખિતોઽપિ જન્તુઃ ।
 તચ્ચેતસા સ્પરતિ નૂનમબોધપૂર્વ
 ભાવસ્થિરાણિ જનનાન્તરસૌહવાનિ ॥

એ સાંભળે છે તો હંસપદીકાની ઉપાલંભ ગીતિ, પણ એના અચેતન મનમાં શકુન્તલાની પ્રણયખંજરીના પડછંદા ઊઠવા લાગે છે. આવી અકળ ને અસહ્ય ઉત્કંઠાનો ભાર દુષ્યંત વેંઢારી રહ્યો છે. અત્યારે તો એ ધર્માધિકારીના આસને બેઠો છે. એના વ્યક્તિત્વનો આ એક નાનકડો ટુકડો એના હલુપરિમાણી વ્યક્તિત્વને ઢાંકીને ચીપડી બેઠો છે. એ શકુન્તલાના રૂપથી પ્રભાવિત થાય છે, એની વાતમાં રહેલી હમસચ્ચાઈથી દ્વિધામાં પડે છે, એના મર્માન્તક આક્ષેપોથી આહત થઈ પોતાના વિશે શંકાશીલ બને છે. એ ધીમે ધીમે શકુન્તલા તરફ અતડો, શંકાશીલ, નિર્ઘૃણ ને નિષ્કુર થતો જાય છે. પણ એ આખી પ્રક્રિયામાં શકુન્તલા, શાડૂગરવ ને ગૌતમીનાં વજ્રાઘાતોથી અંતે તો એની અંધારીઘોર રાત છેદાવા માંડે છે. એની જાગ્રત સુષુપ્તિ ખાંડી થવા લાગે છે. શકુન્તલા પોતાની ઓળખ સિદ્ધ કરવા અવગુંઠન દૂર કરે છે, ઉપાલંભ આપે છે, અભિજ્ઞાનના ચિહ્નરૂપ વીંટી બતાવવા જાય છે, મૃગબાળને કમળપત્રથી જળ પાવાનો પ્રસંગ કહે છે, ઘાસ છાયેલો કૂવો ને ધર્મકંચુક પહેરેલો હોવાના આક્ષેપ કરે છે ને અંતે હૈયાઝાટ રુદન કરે છે. પરંતુ ઓળખ સિદ્ધ કરવાના પ્રત્યેક પ્રયત્ન એને જૂઠી ઠેરવતા જાય છે. ને અંતે અવતરનારો પુત્ર જો ચક્રવર્તીપણાનાં લક્ષણો ધરાવતો હશે તો એની, દુષ્યંતની સહધર્મચારિણી તરીકેની, ઓળખ સ્વીકારાશે, એવી અવમાનનાભરી દશા ઊભી થાય છે. પણ શકુન્તલાની આ લડાઈ નિષ્ફળ નથી જતી. દુષ્યંતની વિસ્મૃતિમાં પણ ઊભી તિરાડ પડે છે. એ પોતાની જાત સામે કબૂલે છે કે, માન્યું કે ત્યજેલી ઋષિકન્યા મારી પત્ની હોવાનું મને સાંભરતું નથી પણ અતિશય પીડાતું મારું હૈયું જાણે મને તેમ (મારી પત્ની) હોવાની ખાતરી આપે છે. અહીં કાલિદાસે અભિજ્ઞાનની દૃઢ ભૂમિકા બાંધી દીધી છે. ચોથા-પાંચમા અંકમાં સ્થળ, કાળ, અવસ્થા અને મનોદશાની વિપરીતતાથી ઘનઘોર બની ગયેલી ભીષણ કાળરાત્રિ જેવો વિસ્મૃતિ નામક પ્રત્યભિજ્ઞાનનો બીજો તબક્કો સંપન્ન થાય છે.

છહા અને સાતમા અંકમાં સ્વ અને સ્વજનને પિછાણવાની પ્રક્રિયા રૂપે અભિજ્ઞાનનો પરમ અને ચરમ તબક્કો સંપન્ન થાય છે. એમાંય છહા અંકમાં પહેલા તો માછીમારને સાંપડેલી નામમુદ્રાથી અંકિત રત્નજડિત વીંટીને જોતાં જ દુષ્યંતમાં અઘાપિ બંધિત થયેલી શકુન્તલાની સ્મૃતિ જાગી ઊઠે છે. પછી ત્રણ મળથી ખરડાયેલા, ત્રણ પાશથી બંધાયેલા સંસારીને - પુરુષને - પશુને જેમ પંચકંચુકોમાં સંકોડાઈ ગયેલી પોતાની ભગવતી ચિત્તિ - જગદંબા શક્તિ યાદ આવવા લાગે તેમ જાણે દુષ્યંતનેય માયાની મોહજાળથી અવગુંઠિત થઈ ગયેલી, પોતાના ઉત્તમાંગ જેવી શકુન્તલાનું અનુસ્મરણ થવા લાગે છે. તેથી જ છહા અંકમાં દુષ્યંતને સતત થતા સ્મરણથી ફરી ફરી શકુન્તલા સાથે મન-બુદ્ધિ-હૃદયનું અનુસંધાન કરતા રહેતા, શકુન્તલાનાં મમ અને અહં ભાવે આત્મીયતા અનુભવતા દુષ્યંતની ચેતનામાં સધાતો વિમર્શવ્યાપાર પૂર્ણતઃ સંપન્ન થયો છે. એનો ઇશારો આરંભે જ પરભૃતિકા મધુકરિકા સાથેની એકાત્મતાને વ્યક્ત કરતી ઉક્તિમાં કવિ કરી દે છે : एकमेव नौ जीवितं द्विधास्थितं शरीरम् । अर्धौ कालिदास जाણે હવે સધાનારી દુષ્યંત-શકુન્તલાની એકાત્મતાનો સંકેત પણ કરી દેતા ભાસે છે. એમાં વીંટીની પ્રાપ્તિની ક્ષણ વિસ્મૃતિના ભેદન અને અભિજ્ઞાનના ઉત્કરણની ક્ષણ જેવી ભાસે છે. દુષ્યંત શકુન્તલાની અનુસ્મૃતિથી સમૂળી સ્વસ્થતા ખોઈ બેઠો છે : वसंतोत्सवनी मनाई करी जाते જ જીવનોલ્લાસ ટૂંપી નાંખ્યો છે, અમાત્યોને મળતો નથી, અંતઃપુરની રમણીઓની ઉપેક્ષા કરે છે, પથારીની કોરે જાગતા જ પડી રહી રાત કાઢે છે, અંતઃપુરમાં ગોત્રસ્મલન (બીજાને શકુન્તલા કહી બોલાવતા) થતાં છોભીલો પડી જાય છે. એ જોઈને જ સાનુમતી બોલી ઊઠે છે કે, તરછોડાઈ અપમાનિત થવા છતાં શકુન્તલા આને માટે ઝૂરે છે, એ બરાબર જ છે. (સ્થાને ખલુ પ્રત્યાદેશવિમાનિતાપ્યસ્ય કૃતે શકુન્તલા ક્લામ્યતિ ।) અહીં બંને વચ્ચેના સંબંધનું અંતઃસત્ત્વ વ્યંજિત થયું છે. રાજા અફસોસ કરે છે : मृगाक्षी प्रियाये ढंढोष्युं तोय सूर्ध रडेवुं आ नडोर डैयुं पश्चात्ताप दुःख माटे सझाणुं जागी ઊઠ્યું છે. જાણે મુનિકન્યાના પ્રણયની સ્મૃતિને રોકતા તમસથી મારું મન મુક્ત થયું છે : मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना, मम च मुक्तमिदं तमसा मनः । ६/ ૮ અ.

દુષ્યંતનું મોકળું થયેલું મન ફરી ફરી અનુસંધાન કરી શકુન્તલાનો જાતજાતનો વિમર્શ કરવા લાગે છે : (૧) પ્રિયાનું જરાતરા અનુકરણ કરતી લતાને જોઈ નજરને લલચાઉં - એમ લતામાંય શકુન્તલાની ઝલક જુએ છે. (૨) શકુન્તલાનું જાતે દોરેલું ચિત્ર મંગાવે છે. (૩) તરછોડાતાં દુઃખી શકુન્તલાની એ કરુણ ક્ષણને માનસપ્રત્યક્ષ કરી તાદૃશ શબ્દચિત્ર દોરે છે : અહીંથી તરછોડાતાં સ્વજનો પાછળ ચાલવા માંડી, 'ઊભી રહે' - એવો ગુરુશિષ્યે ઘાંટો પાડ્યો તે વેળા થંભી ગઈ. નહોર મારા તરફ ઝળઝળિયાભરી

પાછી નજર કરી - આ બધું મને ઝેરી બાણની જેમ બાળે છે. (૪) શકુન્તલાને કોઈ દેવી જ્યોતિ સભામધ્યેથી ઉપાડી ગઈ એ દશ્યને યાદ કરી દુષ્યંત વલોવાય છે : સ્વપ્નો નુ માયા નુ મતિભ્રમો નુ ક્લિષ્ટં નુ તાવત્ફલમેવ પુણ્યમ્ । અસંનિવૃત્ત્યૈ તદતીતમેતે.... ૬/ ૧૦ - તે સ્વપ્ન હતું કે માયા કે મનની ભ્રમણા કે આટલેથી જ પૂરું થયેલું પુણ્ય ? તે જતું રહ્યું છે, કદી નહિ આવવા... એ વીંટીને પોતાના જેવી અભાગણી કહે છે. પોતે વીંટી ક્યારે ને કેમ પહેરાવી, એ આખોય પ્રસંગ વિદૂષક આગળ તાદશ વર્ણવે છે. એ વારંવાર પોતાને ઘેરી વળેલા મોહનો સંતાપ કરે છે. એ વીંટીને ઠપકો આપતાં ઉન્મત્તાવસ્થામાં ધસી જતો દેખાય છે. (૫) એણે શકુન્તલાનું જે ચિત્ર દોર્યું છે એનું વિદૂષકે કરેલું વર્ણન, ચિત્ર દોરતાં એ કેટલો શકુન્તલામય બની ગયો હશે એ મનોયોગને પ્રકાશિત કરે છે : તર્કયામિ યૈષા શિથિલકેશબન્ધનોદ્વાન્તકુસુમેન કેશાન્તેનોદ્મિન્નસ્વેદબિન્દુના વદનેન વિશેષતોઽપસૃતામ્બાં બાહુમ્બામવસેકસ્નિગ્ધતરૂળપલ્લવસ્ય ચૂતપાદપસ્ય પાર્થ ઈષ્ટપરિશ્રાન્તેવાલિખિતા સા શકુન્તલા । જેના હાથ ખાસ ઢળેલા છે, અંબોડો છૂટી જવાથી જેના કેશકલાપમાંથી ફૂલ પડી ગયાં છે, જેના વદન પર પરસેવાનાં બિંદુ ફૂટ્યાં છે, પાણી છાંટવાથી જેની તાજી ઘટા ચળકે છે તે આંબાના વૃક્ષ પાસે થોડું થાકેલા જેવી આ, જે અહીં આલેખાઈ છે તે શકુન્તલા છે.) દુષ્યંત અધૂરા ચિત્રમાં શકુન્તલાને જે જે વસ્તુ ગમતી હતી તેય આલેખવા માંગે છે. દુષ્યન્ત જાણે નિજ પરિવેશ સાથે શકુન્તલાને અભિલાઈથી ફરી વાર જોવા માંગે છે. એ શકુન્તલાએ તે વેળા ધારણ કરેલા શણગાર દોરવા માંગે છે. ભ્રમરબાધાના એ પ્રસંગે એ ભ્રમરાને સમજાવી-પટાવીને એની ભ્રમરી પાસે મોકલવા મથે છે. આમ એ સ્થળ-કાળ-વસ્તુ-પ્રસંગને ભૂલી બેઠેલા ઉન્મત્ત જેવો બની જાય છે. વિદૂષક રાજાને યાદ દેવડાવે છે કે - ચિત્રં ચલ્લેતત્ । ત્યારે દુષ્યંત ફરી શકુન્તલાના કલ્પનાજન્ય મિલન માટે વલવલે છે. (૬) અપુત્ર ધનમિત્રના અકસ્માતે થયેલા મૃત્યુ નિમિત્તે દુષ્યંતને પુનઃ આપન્નસત્ત્વા શકુન્તલાનો ત્યાગ શોકાતુર કરી દે છે. ‘મારા મૃત્યુ પછી પુરુવંશની જાહોજલાલીનીય આ જ દશા થશે’ - એ શલ્ય એના હૈયામાં ખૂંપી જાય છે. સાનુમતીને દુષ્યંતનો આ ભ્રમ સમજાય છે પણ શકુન્તલા સર્વદમનસહિત જીવિત છે, એવું એ કહી શકતી નથી. ત્રિક્દર્શનમાં શિવ અને જીવ વચ્ચે કેવળ માયારૂપ એક અંતરપટ જ છે એવી ધારણાને મનમાં રાખી કાલિદાસ સાનુમતીને મુખે કહેવડાવે છે કે - દીવો (કુળદીપક) ખરેખર છે પણ પડદાના વાંકે આ (દુષ્યંત) અંધકારનું દુઃખ ભોગવે છે. આમ કાલિદાસ છઠ્ઠા અંકમાં દુષ્યન્તને શકુન્તલાનો થતો પુનઃ પુનઃ અનુસંધાનાત્મક વિમર્શ એનાં સર્વ પરિમાણોમાં આલેખે છે.

સાતમા અંકમાં દેવોને વિજય અપાવી સ્વર્ગેથી પાછા ફરતા દુષ્યંતમાં મારિચી ઋષિના આશ્રમે રચાતું સર્વદમન-શકુન્તલાનું અભિજ્ઞાન નિરૂપાયું છે. દુષ્યંતને પુત્રનું

અભિજ્ઞાન ભાવશબ્દિત મનોદશામાં યાત્રા કરતા થાય છે : (૧) પયપાન કરતા સિંહબાળને સર્વદમન બળાત્કારે રમવા માટે ખેંચે છે એ જોઈ રાજાને પોતાનો દીકરો હોય એવો ભાવ જાગે છે પણ પોતે નિઃસંતાન હોવાથી આવો ભાવ થયો હશે, એવો વિચાર અપત્યસ્નેહને દબાવી દે છે. (૨) બાળકમાં ચક્રવર્તી રાજાનાં લક્ષણો દુષ્યંત પારખે છે. એને બાળકના ધન્ય પિતાનો વિચાર આવે છે. તાપસીના કહે એ સિંહબાળને છોડાવતા સર્વદમનને ‘મહર્ષિપુત્ર’ રૂપે બોલાવે છે પણ તાપસી ના પાડે છે. બાળકને સ્પર્શતા એ આનંદથી રોમાંચિત થઈ જાય છે. (૩) તાપસી બંનેના રૂપનું સામ્ય જોઈ આશ્ચર્ય પામે છે. એ દુષ્યંતને આ બાળક પુરુવંશી છે એવું રહસ્ય જણાવે છે. એની માતા અપ્સરાની સંબંધી છે ને એનો બાપ ધર્મપત્નીને ત્યજી દેનારો છે, એવું તાપસીમુખે સાંભળતાં દુષ્યંતને આશા બંધાય છે. (૪) શકુન્તલાવયં પ્રેક્ષસ્વ વાક્યથી કુત્ર વા મમ માતા કહેતા સર્વદમનની માતા શકુન્તલા છે, એ તથ્ય પ્રકાશિત થઈ જાય છે. પણ નામ સરખાં હોઈ શકે એ વિચાર આવતાં દુષ્યંત દ્વિધા અનુભવે છે. (૫) તૂટી ગયેલા રક્ષાકરંડકને પકડવા છતાં એ સર્પ થઈ ડસતું નથી. આથી દુષ્યંત સર્વદમનના પિતા છે એ તથ્ય જાહેર થઈ જાય છે. આમ દુષ્યન્તને પુત્રનું અભિજ્ઞાન થઈ જાય છે.

દુષ્યન્ત આવ્યાના સમાચાર જાણી મલિન વસ્ત્રવાળી, નિયમપાલનથી ફિક્કા મુખવાળી, એક વેણી ધારતી શકુન્તલા આવે છે. જેવી શકુન્તલા છે તેવો જ પશ્ચાત્તાપથી તવાઈ ગયેલો દુષ્યંત છે. શકુન્તલાને પહેલી કાણે તો ફિક્કા પડી ગયેલા દુષ્યંતની પિછાણ થતી નથી : ન ખલ્વાર્યપુત્ર એવ । પણ પછી આર્યપુત્રઃ ખલ્વેષઃ । એવી પતીજ પડે છે. દુષ્યંત પણ શકુન્તલા વડે પ્રત્યભિજ્ઞાન પામેલી પોતાની જાતને સંતોષપૂર્વક નિહાળે છે : યદહમિદાનીં ત્વયા પ્રત્યભિજ્ઞાતમાત્માનં પશ્યામિ । આમ શકુન્તલાના હૃદયદર્પણમાં દુષ્યંત પોતાને જુએ છે, ઓળખે છે. મારીચિના ખુલાસાથી દુર્વાસાના શાપનું વૃત્તાંત જાણી શકુન્તલાના મનમાં ખૂંપેલું અકારણ પરિત્યાગનું શલ્ય પણ નીકળી જાય છે. સમગ્ર પૃથ્વીલોક અને ભરત-શકુન્તલા સાથેની તદ્રૂપતારૂપ સર્વો મમાયં વિમ્ભવઃનો અનુભવ કરતો દુષ્યંત જાણે કે જીવન્મુક્તિની અવસ્થા પામે છે.

: ૫ :

ટૂંકમાં કહીએ તો – નાટ્યારંભે જગત્પ્રપંચ અર્થે સર્વબીજપ્રકૃતિ રૂપે અવતરિત થતા ઈશ્વરની સ્તુતિ પછી થતો દુષ્યંતનો પ્રવેશ ઈશ્વરની યાદ અપાવે છે. ઈશ્વર જેમ સૃષ્ટિસર્જન માટે બીજ બની વિસ્તરે તેમ દુષ્યંત આત્મસદૃશ પુત્રની ઇચ્છારૂપ અંતરનિહિત સંસારબીજ સાથે મૃગયાવિહારે નીકળ્યો છે. મૃગયા પાછળનો આશય પણ કૃષકો – ગ્રામજનો – ધર્મારણ્યોને રંજાડતાં પ્રાણી અને આસુરી તત્ત્વો સામે પ્રજાની રક્ષા કરવાનો જ છે. વૈખાનશો એની આત્મસદૃશ પુત્રેચ્છાનો પડઘો પાડે છે : પુત્રમેવં ગુણોપેતં ચક્રવર્તિનમાજ્ઞિહ । પુત્રેચ્છા એટલે સંસાર રૂપે પોતાની જાતને પ્રપંચિત કરવાની,

વિસ્તારવાની કામના. દુષ્યંત વૈખાનશોથી જ પ્રેરાઈને કર્ણની અનુપસ્થિતિમાં કર્ણની પ્રતિનિધિરૂપ શકુન્તલાને દર્શને આવે છે. આશ્રમમાં પ્રવેશતાં જ રાજચિહ્નો ઉતારતા દુષ્યંતને જોઈ સંસારમાં પ્રવેશતાં પોતાના ઐશ્વર્યને સંગોપી દેતા ઈશ્વરની યાદ આવે છે. આશ્રમપ્રવેશે જ દુષ્યંતને કન્યાત્રીનાં દર્શન થતાં - ‘અહો, મધુરમાસાં દર્શનમ્ !’ ની થતી અનુભૂતિમાં આપણને ઈશ્વરમાં થતા इदं च अहं च (આ ત્રણ કન્યા અને હું દુષ્યંત)ની તટસ્થતાભરી તાદાત્મ્યતારૂપ સદ્વિદ્યાના અવતરણના સંકેત પ્રકટતા લાગે છે. પણ પછી તરત જ દુષ્યંતનું અંતઃકરણ શકુન્તલા તરફ ખેંચાવા લાગે છે, બંધાવા લાગે છે ને એમ નિર્લિપ્તતા-તટસ્થતાની સદ્વિદ્યામયી ચિત્તદશા લુપ્ત થઈ દુષ્યંત મહામાયાની મોહજાળમાં ફસાતાં પુરુષરૂપ પામતા ઈશ્વરની સ્થિતિએ નીચે ઊતરતો ભાસે છે. ધીમે ધીમે ઈશ્વરની પાંચેય (ચિત્, આનંદ, ઈચ્છા, જ્ઞાન ને ક્રિયા) શક્તિનો સંકોચ થવા લાગતાં એ પંચકંચુકમાં (વિભુમાંથી અણુ થઈ જવારૂપ કલા, સર્વજ્ઞમાંથી કિંચિત્જ્ઞ થઈ જવારૂપ વિદ્યા, પૂર્ણમાંથી બાહ્ય પદાર્થોની આસક્તિવશ અપૂર્ણ થઈ જવારૂપ રાગ, નિત્યમાંથી વર્તમાનાદિ ત્રણ કાળ ને જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં ટુકડેટુકડા થઈ જવારૂપ કાળ અને સ્વતંત્રમાંથી અમુક જ કાર્ય કરી શકવારૂપ નિયતિ - એમ પાંચ કંચુક. કંચુક એટલે મર્યાદિત થઈ ગયેલી શક્તિ.) નિયંત્રિત થતા જીવ રૂપે અધોગતિ પામે છે. શકુન્તલા સ્વયં દુષ્યંતની હૃદય, બુદ્ધિ, મન અને ઈન્દ્રિયોની સઘળી પ્રવૃત્તિની જનક, પ્રેરક અને સંચાલક હોવાથી ચિત્તિ-શક્તિ જેવી ભાસે છે. એ પણ દુષ્યંત તરફ ખેંચાતા અને દુષ્યંતમાં બંધાતા પંચકંચુકમાં નિયંત્રિત થઈ જાય છે. દુષ્યંત-શકુન્તલા એ બંનેને સ્વતંત્ર, સર્વજ્ઞ, સર્વકર્તા, પૂર્ણ અને અપરિચ્છિન્ન સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ થતાં અપ્યાતિ (અજ્ઞાન) થઈ જાય છે. એ અપૂર્ણમ્ન્યતા (પોતાની જાતને અપૂર્ણ માનવી - અણુ જેટલી માની લેવી) રૂપ આણવમળ, અલ્પકર્તૃત્વ (પોતે થોડુંક જ કાર્ય કરી શકે છે એમ માની લેવું) રૂપ કાર્મમળ અને અલ્પજ્ઞત્વ (અંતઃકરણાદિનો સંકોચ થતાં પદાર્થને જુદા સ્વરૂપે ઓળખવો) રૂપ માયીયમળ - એમ ત્રણ પાશથી બંધાય છે. એટલે જ શકુન્તલા આત્મવિસ્મૃત થઈ જાય છે, આશ્રમના અધિષ્ઠાતા કર્ણે સોંપેલા અતિથિસત્કારરૂપ સ્વકર્તૃત્વને ભૂલી બેસે છે. દુષ્યંત પણ શકુન્તલાના મોહે પરતંત્ર, પરિહાસવિજલ્પન કરનારો - જૂઠું બોલનારો બની જાય છે. શકુન્તલાએ પણ સખીઓ આગળ - મને તાજા દર્બની અણી પગમાં વાગી છે એવું બહાનું કાઢી દુષ્યંત તરફનો અનુરાગ ઢાંક્યો છે ને ગૌતમીથી છુપાવી લતાવલય સંતાપહારક, આમન્ત્ર્યે ત્વાં ભૂયોઽપિ પરિભોગાય - એમ અન્યોક્તિ વાપરી દુષ્યંતને આમંત્રણ આપ્યું છે. આમ બંને પારદર્શકતા ને નિખાલસતા ખોવા માંડે છે, રજોગુણથી મેલા થવા લાગે છે. આ બધા આચાર-વિચાર-ભાવથી શકુન્તલા અને પછી દુષ્યંતને સ્વ અને સ્વજનની વિસ્મૃતિ ઢાંકી દે છે. દુષ્યંતને તો જન્માન્તરના સુહૃદ સંબંધના અધસ્ચેતનામાં અકળ ઝંકાર સંભળાયા કરે છે ને છતાં

સ્વની કે સ્વજનની પિછાણ થઈ શકતી નથી. પણ અભિજ્ઞાન આભરણરૂપ વીંટીને જોતાં જ વિસ્મૃતિની તમસરાત્રિ તૂટી જઈ અનુસ્મરણથી, પુનઃ પુનઃ શકુન્તલા સાથે અનુસંધાન કરતી ધ્રુવાસ્મૃતિસદૃશ સ્મૃતિથી પ્રત્યભિજ્ઞાન સંપન્ન થાય છે. દુષ્યંતને શાકુન્તલેય ભરતમાં પોતાના જ સ્વરૂપનું, પોતાના જ વિસ્તરણ પામેલા સ્વરૂપનું અભિજ્ઞાન થાય છે. દુષ્યંત મલિનવસના ને તપશ્ચરણથી ક્ષામ છતાં આત્મજ્યોતિથી ઝળહળતી શકુન્તલાને પિછાણે છે. શકુન્તલા પણ સ્હેજ અવઢવ પછી પશ્ચાત્તાપના અગ્નિથી સંતપ્ત કૃશકાય દુષ્યંતને પિછાણે છે અને તે ક્ષણે શકુન્તલાના હૃદયદર્પણમાં પોતાના અભિજ્ઞાનની છબિ નિરખી દુષ્યંત સ્વયં પોતાનું પ્રત્યભિજ્ઞાન પામે છે. શાકુન્તલમાં સંપન્ન થતી દીર્ઘતર અભિજ્ઞાનપ્રક્રિયાનું આ પરમ-ચરમ બિંદુ પ્રતીત થાય છે. અંતે પોતાના જગત્સ્વરૂપનું અભિજ્ઞાન પામી પુરુષમાંથી પુનઃ શિવત્વ પામતા પરમ શિવની જેમ દુષ્યંત ચિત્તિશક્તિ સ્વરૂપા શકુન્તલા અને આત્મપ્રપંચરૂપ સંસારના ફળ સમા સર્વદમન (ભરત)નો સમાવેશ પામી, જીવન્મુક્તની સર્વો મમાયં વિષ્ણવઃ રૂપ સભર ચેતનાભર્યો નગર તરફ પાછો ફરે છે. આમ શાકુન્તલ પ્રણયકથાને મિષે શિવમાંથી જીવ અને જીવમાંથી પુનઃ શિવમાં વિલીન થઈ જવાની આધ્યાત્મિક ઘટનાની અભિવ્યંજના કરે છે. આથી જ શૃંગારથી અભિવ્યંજિત થતો શાંતરસ શાકુન્તલનો મૂળ રસ છે.

: ૬ :

કવિ કાવ્યસૃષ્ટિની સર્જનપ્રક્રિયા દ્વારા જ કેવી રીતે પોતાના કવિસ્વરૂપનું અભિજ્ઞાન પામી જીવતાજીવત મોક્ષ પામે છે તેનું પણ કાલિદાસે શાકુન્તલમાં નિદર્શન કર્યું છે. જેમ કે - કાલિદાસનેય કાવ્યયાત્રાના અંતિમ પડાવે શાકુન્તલ નામક નાટ્યવિશ્વ રૂપે પોતાને પ્રપંચિત કરવાની છેલ્લેલ્લી ઈચ્છા જાગી. એટલે ચિત્તિશક્તિરૂપ કવિપ્રતિભાનું સ્ફુરણ થયું. એ પછી એમને - 'હું નાટ્યવિશ્વરૂપ છું' એવો અહમિદં પ્રત્યય (નિશ્ચય) ઊપજતાં કવિનું સદાશિવ રૂપે અવતરણ થયું. એ પછી 'હું'ને બદલે નાટ્યવિશ્વ (ઈદં) પર ધ્યાન કેન્દ્રિત થવા લાગતાં કવિ ઈદમહં (આ હું છું) પ્રત્યય ઊપજતાં નાટ્યસૃષ્ટિ માટે સર્વબીજપ્રકૃતિરૂપ ઈશ્વર રૂપે અવતરિત થયા. એ પછી નાટ્યસૃષ્ટિની રચનાક્ષણે નાટ્યવિશ્વને અને સ્વને સાક્ષીભાવે નીરખતા કવિ તાટસ્થ્યપૂર્વકના તાદાત્મ્યનો બોધ થતાં અહં ચ ઈદં ચ (હું અને આ નાટ્યસૃષ્ટિ) રૂપ સદ્વિદ્યા રૂપે અવતર્યા. એ પછી પ્રત્યેક પાત્ર, પરિસ્થિતિ, ઘટના, પરિવેશ ને માનસવ્યાપાર સાતે તન્મય થતાં મહામાયાની સંમોહન શક્તિ રૂપે પ્રકટયા. એ પછી પ્રત્યેક પાત્રમાં કવિમાં નિહિત સર્વજ્ઞતાનું પાત્રમાં પ્રકટતા કિંચિત્સત્ત્વ રૂપે સંકોચન થતાં પાંચ કંચુકોથી પરિસીમિત થઈ પુરુષ (જીવ કે પશુ) રૂપે બંધાયા. એ પછી પાત્રની બુદ્ધિ-અહંકાર રૂપે ફેલાતી પ્રકૃતિ રૂપે ઢળ્યા. એ પછી રજસ-સત્ત્વ-તમસરૂપ ત્રિવિધ અહંકારથી મન, ઈન્દ્રિયો અને તન્માત્રા-પંચમહાભૂત રૂપે ફેલાયા, નાટ્યપરિવેશ રૂપે કવિચેતનાને ઢાળી. આમ શાકુન્તલ નામી નાટ્યવિશ્વ

રચતાં રચતાં કવિ બંધાતા ગયા પણ સાથે સાથે બંધનનાં કારણ, સ્વરૂપ ને પરિણામનું અભિજ્ઞાન પામી પોતાની કવિચેતનાનો વિમર્શ કરતા જઈ છૂટતા ગયા. ને અંતે પોતાની કવિપ્રતિભાને પોતાનામાં વિલીન કરી. ભરતવાક્યમાં પોતાનામાં રહેલા કાવ્યસંસારનું શમન ઇચ્છ્યું : મમાપિ ચ ક્ષપયતુ નીલલોહિતઃ, પુનર્ભવં પરિગતશક્તિરાત્મભૂઃ ॥

સંદર્ભગ્રંથ :

૧. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ : કાલિદાસ : સં. સ્વધરા નાન્દી : મહાજન પબ્લીશીંગ હાઉસ : અમદાવાદ, ૧૯૬૦, તૃ. આ.
૨. ઈશ્વરપ્રત્યભિજ્ઞા (અભિનવગુપ્તવિરચિતા વિમર્શિનીસંયુતા) : ઉત્પલદેવ : સં. કૃષ્ણાનંદ સાગર : શ્રી માધવ આશ્રમ, ધર્મજ (ગુજરાત), ૧૯૮૧, પ્ર. આ.
૩. પ્રત્યભિજ્ઞાહૃદયમ્ : ક્ષેમરાજ : સં. વિશાલપ્રસાદ ત્રિપાઠી : નેશનલ પબ્લિશિંગ હાઉસ, દિલ્લી, ૧૯૬૯, પ્ર. આ.

૧૪

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૮૦) શારદા અને બીજા : પારુલ જોશી, ૨૦૦૭, શારદા એસોસિએટ્સ, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૩૬, કિં. રૂ. ૪૦/- (૮૧) વિભજનની વ્યથા : શરીફા વીજળીવાળા, ૨૦૧૪, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, પૃ. ૪૦+૨૨૪, કિં. રૂ. ૨૫૦/- (૮૨) વિભાજનની વાર્તાઓ : શરીફા વીજળીવાળા, ૨૦૧૪, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૩૦+૨૧૦, કિં. રૂ. ૨૩૦/- (૮૩) કથા-કળશ : વિકાસ ઘનશ્યામ નાયક, ૨૦૧૪, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૩૪, કિં. રૂ. ૧૨૫/- (૮૪) શબ્દો ગગને ગાજ્યા : શિવદાન ગઢવી, ૨૦૧૪, લેખક પોતે, ૩૭, શાર્કુતલ બંગલોઝ, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૬૧, પૃ. ૮+૧૩૨, કિં. રૂ. ૮૦/- (૮૫) ગુજરાતી ગ્રંથકાર શ્રેણી ૧૮ : જયંતી દલાલ, રઘુવીર ચૌધરી, સંપા. રમણલાલ જોશી, પુનર્મુદ્રણ-૨૦૧૪, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૦૦, કિં. રૂ. ૧૦૦/- (૮૬) અવગત : રાજેન્દ્ર પટેલ, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૧૪૫, કિં. રૂ. ૧૫૦/-

યાદ રાખવાનો શોખ : પીટર બિસ્કેલ | અનુ. રમણ સોની

એક ભાઈ હતા. એમને રેલવેનું આખું સમયપત્ર મોઢે !

એનું કારણ એ જ કે એમને ટ્રેનોની બાબતમાં ભારે દિલચશ્પી. આખો વખત એ ભાઈ રેલવે સ્ટેશને જ હોય - આવતી ને જતી ગાડીઓને જોયા કરે, બહુ રસથી ને કુતૂહલથી. પસાર થતા ડબા જુએ, એનાં ધસમસતાં એન્જિનો જુએ, મોટાં મોટાં પૈડાં ખૂબ અચરજથી જોયા કરે. ડબાને દરવાજે ચડી જતા ટિકિટ-તપાસનારનેય જુએ ને સ્ટેશન પરનાં કાર્યાલયોમાં કામ કરતા કર્મચારીઓને પણ નિહાળે, રસપૂર્વક.

એકેએક ગાડી વિશે એમને ખબર. એમને ખબર કે એ ક્યાંથી આવી છે ને ક્યાં જવાની છે, આ કે તે સ્ટેશને એ કેટલા વાગે પહોંચવાની ને વળી એ સ્ટેશનેથી કઈ કઈ ગાડીઓ ઊપડવાની. એ બધી જ એમને ખબર.

કઈ ટ્રેનમાં કેટલા ડબા જોડેલા હોય છે એનીય એમને ખબર, ને એમને એની પણ ખબર કે કઈ ગાડી કયે દિવસે સાફસૂફી માટે લઈ જવાય છે, કઈ ગાડીમાં ભોજન માટેનો ડબો પણ હોય છે, કઈ ગાડીમાં ટપાલ લઈ જવા માટેનો ડબો હોય છે. વળી, કઈ ગાડી બીજી ગાડીનો સમય સાચવવા કનેક્શન માટે ક્યાં થોભે છે, એની પણ એમને જાણ હતી.

એઓ એ પણ જાણતા હતા કે અમુક કે તમુક, ફલાણા કે ઠીંકણા સ્ટેશને, કે પછી તમારે જ્યાં જવું હોય એ સ્ટેશને જવાની ટિકિટના કેટલા પૈસા બેસે છે.

આ બંધુ એમના જીવનમાં ક્યારેય નથી ગયા દારૂની દુકાને, કે નથી ગયા કદી કોઈ સિનેમાઘરમાં. અરે કોઈ બગીચે લટાર મારવા સુધ્ધાં એ કદી ગયા નથી. એમની પાસે નથી તો સાઈકલ, નથી રેડિયો કે નથી ટેલિવિઝન. એમના પર કદાચ કોઈએ ટપાલ લખી પણ હોય, પરંતુ એમણે એ વાંચી જ ન હોય. એ કશા માટે એમની પાસે સમય જ નથી. કેમ કે એમના બધા દિવસો તો એ ભાઈ સ્ટેશન પર ગુજારે છે. હા, જ્યારે રેલવેનું સમયપત્રક બદલાતું હોય - એક વાર મેમાં ને બીજું ઓક્ટોબરમાં - ત્યારે એકાદ-બે અઠવાડિયાં એ સ્ટેશન પર દેખાયા ન હોય.

આવે વખતે એ પોતાના ઘરે ટેબલ આગળ બેસી જાય ને બધી વિગતો મગજમાં ગોઠવવા લાગે - નવું આવેલું સમયપત્રક પહેલાથી તે છેલ્લા પાના સુધી વાંચી જાય, જે ફેરફારો થયા હોય તે નોંધી લે ને ગોખી લે. બસ, એનાથી એ પોતે ખુશ.

સ્ટેશન પર જો કોઈ એમને પૂછે કે, અમુક ટ્રેન કેટલા વાગે આવશે ? તો એ સાંભળતાં જ આ ભાઈના આખા ચહેરા પર રોનક આવી જાય. પેલા પ્રવાસી ભાઈ પાસે એ બંધુ જાણવા માગે કે એ ચોક્કસપણે ક્યાં ક્યાં જઈ રહ્યા છે, વગેરે.

હવે પેલા ભાઈ ધરાર ગાડી ચૂકી જવાના કેમ કે આ મહાશય એમને છોડવાના જ નહીં ! ગાડીનો સમય બતાવવાથી જ એમને કંઈ સંતોષ ન થાય – એ તો એ ગાડીમાં કઈ કઈ જાતના કુલ કેટલા ડબ્બા જોડેલા છે એ વિશે, ને પછીની ગાડીના સમય વિશે ને એ ગાડી આગળ જતાં કઈ ગાડીનું કનેક્શન મેળવી આપે છે એ વિશે, ને આ ગાડી છેલ્લે કયા સ્ટેશન સુધી જવાની એ વિશે, ને ક્યાંથી ગાડી બદલવી ને પછી કઈ ગાડી પકડવી એ વિશે, બંધું કહેવા બેસે ! પાછું એમને આશ્ચર્ય એ વાતનું થાય કે, આ બધા લોકોને આવી સરસ વાતોમાં રસ કેમ પડતો નથી? ટ્રેનો વિશેનું બંધું જ્ઞાન ઠાલવી દેતી એમની આ વાતો ચાલતી હોય ને જો પેલો પૂછનાર અધવચ્ચે જ ચાલતી પકડે તો આ બંધું એને સંભળાવી જ દે : ‘જા, હવે જા; તને ટ્રેનો બાબતે કશી જ ગતાગમ તો છે નહીં !’

આ મહાશય પોતે કદી કોઈ ટ્રેનમાં ચડ્યા નથી !

એ કહેતા કે ટ્રેનમાં મુસાફરી કરવાનો કશો અર્થ જ નથી કેમ કે પોતે તો પહેલેથી જ જાણે છે કે, ફ્લાણી ગાડી ક્યારે આવવાની છે ને ક્યારે ઊપડવાની છે. એ કહેતા : ‘જેમની યાદદાસ્ત નબળી હોય એ લોકો જ ગાડીમાં ફરે, કેમ કે જો એમની સ્મરણશક્તિ સારી હોત તો ફ્લાણી ગાડી ક્યારે આવે છે ને ક્યારે ઊપડે છે એનો એમને ખ્યાલ હોત, ને તો એ લોકો ગાડીની આવન-જાવન જાણવા માટે થઈને આમ આવ-જા ન કરતા હોત!’

મેં એક વાર એમને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. મેં કહ્યું, ‘અરે પણ બંધું, એ લોકો પ્રવાસનો આનંદ લેવા માટે ગાડીમાં બેસે છે. એમને બારી પાસે બેસીને બારીબહાર જોવાની મજા પડે છે, રસ્તે નવાં નવાં ક્યાં સ્ટેશનો આવે છે એ જોવામાં એમને રસ પડે છે, શું!’

એ તો અકળાઈ ગયા. એમને થયું કે હું એમની મજકરી કરું છું. એ બોલ્યા, ‘અરે ભાઈ ! એ બંધું પણ સમયપત્રકમાં લખેલું જ હોય છે કે હવે આના પછી આ સ્ટેશન આવશે ને પછી પેલું સ્ટેશન આવશે, ને એ પછી ફ્લાણાં ફ્લાણાં સ્ટેશનો આવશે, સમજ્યા!’

‘હા, હા, પણ એ લોકો ગાડીમાં એટલા માટે પણ બેસતા હોય ને કે એમને કોઈ જગાએ જવાનું હોય, ત્યાં પહોંચવું હોય?’

‘ના, ના, એ વાત પણ બિલકુલ સાચી નથી. કેમ કે લગભગ બધા જ માણસો, મોડા કે વહેલા, પોતાના સ્ટેશને જ પાછા આવી જતા હોય છે, અને કેટલાક લોકો તો વળી એવા હોય છે કે રોજ સવારે અહીંથી ગાડીમાં બેઠા, ને એ જ સાંજે વળી આ સ્ટેશને પાછા આવ્યા! એ જ બતાવે છે કે આ બધા કેવા તો ભુલકણા છે – સાવ કાચી યાદદાસ્તવાળા!’

અને પછી સ્ટેશન પરના મુસાફરો વિશે ગમે તેવું બોલવા લાગે. ગાડીમાં જનારની પાછળ એ બડબડે, ‘અલ્યા બેવકૂફ, તને એકે વાત યાદ તો રહેતી નથી. સાંભળ, આના પછી પેલું સ્ટેશન આવશે, જોજે પાછો!’

બીજા કોઈની પૂંઠ પાછળ ગણગણે : ‘ઓ મહામૂર્ખ, આ જ ટ્રેનમાં તું ગઈ કાલે પણ બેઠેલો!’ અને કોઈ જો એ સાંભળી જાય ને હસવા લાગે તો ડબ્બાનાં પગથિયાં પરથી એને નીચે ઉતારીને એ વિનવણી કરે કે ભઈ, આમ રોજ એકનું એક આવ-જા ન કરો ને !

પછી કહે, ‘હું તમને બધું સમજાવું : જુઓ, આ ગાડીમાં બે ને સુડતાળીસ મિનિટે પેંગબોર્ન સ્ટેશન આવવાનું. ચોક્કસ, એમ જ થવાનું, જોજો. તમે નાહકના પૈસા વેડફો છો, શું કરવા પૈસા ફેંકી દો છો! આ ટાઈમટેબલમાં બધું લખેલું જ છે!’

હવે તો એઓ મુસાફરોને મારવા જતા હોય એમ ધસી જાય છે, ઘોંટા પાડે છે – ‘અલ્યા, ઓ, હવે જો તમે મારી વાત પર ધ્યાન નહીં આપો તો તમારે વધારે આકરું સાંભળવું પડશે...’

સ્ટેશન માસ્તરે આવીને કહેવું પડ્યું, ‘જુઓ ભાઈ, તમે હવે બધા સાથે સારી રીતે નહીં વર્તો તો તમને સ્ટેશને આવતા બંધ કરી દેવા પડશે!’

આવી ચેતવણીથી એ ભાઈ જરા ડરી ગયા કેમ કે સ્ટેશને આવ્યા વગર તો એ જીવી શકે એમ ન હતા ! એટલે પછી કશું બોલ્યા વિના ચૂપચાપ તે એક બાંકડા પર બેસી ગયા. આખો દિવસ ત્યાં બેસી રહીને જ આવતી-જતી ટ્રેનો જોતા રહ્યા, વચ્ચે વચ્ચે ટ્રેનોના નંબર ગણગણવા લાગ્યા ને આવતા-જતા માણસો પર આંખો ફેરવતા રહ્યા. આ બધા મુસાફરી કેમ કરે છે એ જ એમને સમજાતું ન હતું...

અહીં જ ખરેખર તો આ વાર્તા પૂરી થવી જોઈતી હતી.

પરંતુ, એ પછીનાં વર્ષોમાં સ્ટેશન પર એક પૂછપરછ-બારી ખૂલી. ત્યાં બેસીને રેલવેનો એક માણસ ટ્રેનો વિશે બધી માહિતી આપતો. આ વાત પેલા બધું જ ગોખી બેઠેલા સ્મૃતિસજ્જ સજ્જનના ગળે કેમેય કરીને ઊતરી નહીં. એટલે, રોજેરોજ એઓ આ પૂછપરછ-બારી આગળ જાય, ને પેલા રેલવે કર્મચારીને મૂંઝવવા ખાતર, ટ્રેનો વિશે થોડાક અટપટા સવાલો પૂછે.

એ પૂછે કે, ‘ઉનાળામાં, દર રવિવારે, ૧૬.૨૪ વાગે, ગ્લાસગો જતી જે ગાડી આવે છે, એના એન્જિનનું નામ શું છે?’ પેલા કર્મચારીભાઈ ચોપડો ખોલે ને પટ દઈને એ એન્જિનનું નામ કહી દે!

વળી આ ભાઈ પૂછે : ‘અચ્છા, જો હું અહીંથી ૬.૫૯ની ગાડીમાં બેસું તો છેક મોસ્કો કેટલા વાગે પહોંચું?’ ને પેલો કર્મચારી કહી દે – આટલા વાગે!

ઓહ્! યાદશક્તિનો ભંડાર એવા પેલા ભાઈ તો ઘરે પાછા આવ્યા. રેલવેના

ટાઇમટેબલને દીવાસળી ચાંપી દીધી અને જે બધું ગોખી રાખેલું એ મનમાંથી ખંખેરી નાખ્યું...

છતાં પાછા વળતા દિવસે એ સ્ટેશને ગયા ને પેલી પૂછપરછ-બારીમાં પૂછ્યું : 'સ્ટેશનનો આ દાદર છે ને, એનાં કુલ પગથિયાં કેટલાં છે?'

પેલાએ કહ્યું, 'મને ખબર નથી.'

અને પેલા ભાઈ તો દોડ્યા, નાચતા ને કૂદતા આખા સ્ટેશનમાં ફરી વળ્યા, ને આનંદની કિકિયારી કરી - 'ઓહ્ હો! પેલા ભાઈને ખબર નથી, કશી ખબર નથી!'

અને એ દાદર તરફ દોડ્યા. એનાં પગથિયાં ગણ્યાં ને જ્યાંથી એમણે ટાઇમટેબલ ભૂંસી નાખેલું એ એમના મગજમાં આ નવો આંકડો સંઘરી લીધો - યાદ રાખી લીધો.

એ પછી એઓ કદી પણ સ્ટેશન પર દેખાયા નહીં.

ત્યાર બાદ, આ ભાઈ ચાલ્યા - પોતાના શહેરના એક મકાનથી બીજા મકાન તરફ જતા ગયા, એ મકાનોનાં સીડીઓ અને દાદરોનાં પગથિયાં ગણતા ગયા, ને યાદદાસ્તમાં સંઘરતા ગયા. હવે એમની પાસે જે માહિતી એકઠી થઈ હતી એ દુનિયાના કોઈ ચોપડે નોંધાયેલી ન હતી!

પરંતુ, શહેરમાંનાં બધાં જ મકાનોનાં દાદરોનાં પગથિયાંની ગણતરી પૂરી થઈ એટલે એ રેલવે સ્ટેશને ગયા. ટિકિટબારી પરથી ટિકિટ ખરીદી. અને જિંદગીમાં પહેલી વાર ટ્રેનમાં ચડ્યા. બીજા શહેરમાં ઊતર્યા અને ત્યાંનાં મકાનોના દાદરોનાં પગથિયાં ગણવા લાગ્યા. ગણી લીધાં. એ પછી વળી બીજા શહેરમાં ગયા. ત્યાંના દાદરોનાં પગથિયાં ગણ્યાં.

એમને આખી દુનિયાનાં ગામોના દાદરોનાં પગથિયાં ગણવાં હતાં ને એમને એક એવી માહિતી મગજમાં સંઘરી લેવી હતી જેની ન તો કોઈ માણસને ખબર હોય કે ન તો કોઈ કર્મચારીના ચોપડામાં એ નોંધાયેલી હોય...*

* મૂળ વાર્તા : *The Man With The Memory* by Peter Bischel

‘સેવીલ’ મહાનવલ : એક પરિચય | સુરેશ શુક્લ

‘સેવીલ’ મહાનવલના રચયિતા છે પ્રખ્યાત બ્રિટિશ નવલકથાકાર ડેવિડ સ્ટોરી. તેમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૩૩માં વેઇક ફિલ્ડ ખાતે એક સામાન્ય ખાણિયાના મોટા કુટુંબમાં. શિક્ષણ ક્વીન એલિઝાબેથ ગ્રામર સ્કૂલ અને સ્લેઇન ફાઇન આર્ટ્સમાં પણ તાલીમ લીધી, ફૂટબોલના પ્રોફેશનલ રમતવીર તરીકે પણ ઠીકઠીક ખ્યાતિ મેળવી. મોટા ભાઈની સાથે સાહિત્યની ચર્ચા કરતાં, ડાયરી લખવાની સુટેવ પડી, અને શિક્ષક તરીકે પણ કામ કર્યાનો અનુભવ લીધો. મોટા કુટુંબનો આર્થિક બોજો હળવો કરવા ઇંગ્લેન્ડમાં વારંવાર આવતા પરદેશીઓ માટે તાત્કાલિક તંબુઓ બનાવી આપવાનું કામ કર્યું. આ રીતે ડેવિડે જીવનના

ચકરાવામાં અનેક મીઠા અને માઠા અનુભવોનું ભાથુ તૈયાર કરી ક્યારેક રંગમંચ ઉપર રજૂ કરવા માટે નાટકો લખ્યાં તો ક્યારેક નવલકથાઓ લખી.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી આંગ્લસમાજમાં જે કાંઈ પ્રચલિત માન્યતાઓ કે વિચારસરણી હતી તેના વિરોધમાં બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચ નવલકથાકારોએ સારી સફળતા મેળવી છે. આ નવલકથાકારોમાં જહોન વેઈનનો ચાર્લ્સ લુમલી ('હરી ઓન ડાઉન'), એમિન કિંગસ્લેનો જીમ ડિક્સન ('લકી જીમ'), આઈરીશ મરડોકનો જેક ડોનેઘ ('અંડર ધ નેટ'), આ ઉપરાંત એલન સીલીટો, કેઈથ વોટરહાઉસ, ડેવિડ સ્ટોરીએ આપેલી આંગ્લસમાજની વાસ્તવિકતાની દસ્તાવેજી નોંધ નવલકથામાં સ્પષ્ટ થાય છે. નવી ભૂમિકા રચીને આંગ્લસમાજના કામદાર વર્ગ ('વર્કિંગ ક્લાસ')નાં વિગતપૂર્ણ વિવિધ સ્તરે અસંખ્ય શબ્દચિત્રો આપવામાં સફળ થયા છે. આ 'સાઈકિક ડિસ્ટન્સ' સિદ્ધ કરવા માટે આજના સર્જકોએ નાનીમોટી ઘટનાઓની રજૂઆત જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

'સેવીલ' (બુકર પ્રાઈઝ વિનર) ૧૯૭૪

મહાનવલ પાંચ નાનામોટા ભાગમાં છે. આ એક ખાણિયાના મોટા કુટુંબની વાત છે, પણ તેના કેન્દ્રમાં કોલીન સેવીલ છે. જોકે કોલીન... (પ્રોટેગોનીસ્ટ) કથા કહેનાર નથી. તેને ખખડધજ આધારસ્તંભ પણ ન કહી શકાય. પણ તેની આજુબાજુ બનતી અનેક નાનીમોટી ઘટનાઓ વાચક માટે નોંધપાત્ર બને છે. એ ઘટનાઓમાં કોનાર્સ પાદરી, મોરીસન અને ગામઠી નિશાળના શિક્ષક, ગોર્ડન ફોરમેન, કોલીનના સહાધ્યાયીઓના ગ્રૂપમાં ઇઆન બ્લેચી, મિસ વુડસન, ઓડ્રી, બ્રેન્ડા શેલા, મિસ મેરિયન ભાષાવિદ, નેવીલ સ્ટેફર્ડ, મિસ ડોરમેન માર્ગારેટ, મિસ બેટી, કેલો વગેરે છે.

કોલીનના કુટુંબમાં શૈક્ષણિક તાલીમ પામેલું કોઈ જ નથી પણ તેની આજુબાજુ ક્યારેક શાળામાં જઈને તાલીમ મળે તો આ ખાણિયાના ખાણરૂપી દોજખમાંથી બહાર નીકળી શકાય એવી ચર્ચા પરોક્ષ રીતે કોલીન સાંભળ્યા કરે છે અને એ પ્રકારની તાલીમ લેવા માટે થોડેઘણે અંશે તેને મા તરફથી પણ પ્રોત્સાહન મળે છે. આજકાલના નવલકથાકારો ઓગણીસ/વીસમી સદીના નવલકથાકારોની માફક પાત્રોના અંતરમનના ઊંડાણમાં પ્રવેશવાનું પસંદ કરતા નથી. નાનીમોટી ઘટનાઓમાં પાત્રોને ખૂબ જ સંદિગ્ધ રીતે રજૂ કરે છે... જાણે કે પેલા વ્હેલા પરોઢનાં ઝાકળબિંદુઓ માત્ર 'nodding acquaintance' કહી શકાય. આ પ્રકારની પાત્રસૃષ્ટિને વિવેચકોએ 'મૂલ્યનિરપેક્ષ' અથવા 'નીતિનિરપેક્ષ' તરીકે ઓળખાવી છે. ખેર ! આજકાલ અંગ્રેજી નવલકથામાં 'હીરો'ના બદલે 'એન્ટી-હીરો' જે સમાજના તદ્દન સામાન્ય સ્તરેથી આવે છે તે વધુ હોય છે એમ કહી શકાય.

ડેવિડ સ્ટોરીને કોલીન સેવીલનો એક ગામઠી નિશાળમાં કેવો અનુભવ થાય છે એ નવલકથાકારના શબ્દોમાં જોઈએ :

'All present All correct' the master said. He screwed back the top of his pen, took off the pair of glasses he'd put on to mark the register, and glanced slowly round the room. The murmur of views faded.

'My name is Hodges,' he said. 'Not Bodes. Or Codges. Or even Dodges. Mister Hodges'. He gazed round at them again for several seconds. 'I'll be your form-master for the whole year. And woe betide', he added, 'any boy who gets himself into any kind of trouble.' I don't like trouble. I have an aversion to trouble. Trouble and I have never got on well together. You'll see that now by the colour of my face. You'll see it going slightly red. It gets even redder when trouble actually appears. It becomes positively scarlet, and woe betide anyone who comes in front of me when my face is scarlet : I do all sorts of unimaginable and horrible things when it's scarlet I can tell you the things I'm capable of. So trouble is something I don't wish to hear even mentioned in this room : not in my own classes, that is, or anyone else's!.

(p. ૧૩૩)

નવલકથાની પૂર્વભૂમિકામાં બીજા વિશ્વયુદ્ધનો સમયગાળો છે અને તે વખતે પ્રજા કેવી ભયભીત હતી તે જોઈએ :

Smoke rose from the debris : Small crowds of people stood about gazing at the fractured beams and the guttered windows of what had once been their homes.

In the centre of the city the Cathedral and the old brick buildings surrounding it were still intact. The tall, black spire stood at the very summit of the escarpment, open on every side. Only its stone work, however, had been chipped, the soot-encrusted surface laid open to the yellowish texture underneath. It was as if it suffered from the black. Some of its windows had been broken. Inside several women were picking up the glass.'

(p. 41)

મિસ માગારિટ ડોરમેન કોલીન સેવીલથી આકર્ષાઈ છે, પણ તે સહજવની બની શકે એમ નથી કારણ કે તેનો ઉછેર સમાજના મોભાદાર કુટુંબમાં થયો છે અને તેને તેનો 'સ્વ' નડે છે, આમ છતાં એ યુવતીની એકાંત શોધવાની ઝંખના સ્પષ્ટ થાય છે.

તે જોઈએ :

'The searched in the darkness of find the path. A gate opened out on to an area of darkness, vaguely shrouded by trees and the slope of a hill.

As they rached the nearest tree she paused.

'I am glad you came', she said.

'I think they (Margaret's Parents) quite liked you. It's the first time I've brought anyone home, you see.'

He put his arm about her.

'I'll come up to your home if you like', she said.

'Yes', he said and added, 'It's a little different

'In what way!'

'A bit poorer', he said.

As before, when he'd left her, he kissed her clumsily on the mouth. She held to him a moment, uncertain, then when he released her, she added, 'we could meet after lunch. And take a picnic. We could go off. Somewhere, you know outside the town.

કોલીને જે નિશાળમાં સંનિષ્ઠ શિક્ષક તરીકે સેવા આપી એ શાળાના આચાર્ય કોરમોનની પત્ની એલિઝાબેથ સાથે સમય જતાં રાગાત્મક સંબંધ થયો. આચાર્યને કોલીનના આ પ્રકારના વલણથી અચાનક નોકરીમાંથી રૂખસદ અપાય છે. વાર્તાકારે આચાર્યની ઈર્ષાની લાગણીને ક્યાંય વ્યક્ત કરી નથી પણ વાચકવર્ગને આ વાસ્તવિકતાનું સહજ રીતે તારણ મળે છે. નવલકથાકારના શબ્દોમાં એ જોઈએ :

'He stood by the bed, gazing to the curtained window. A bus went by in the road outside.

'Is it the bed !'

He shook his head.

'We can go to mine, if you like', she added.

'No', he said.

'They won't be coming in for hours'.

'Won't they know you've slept in it?' He said.

'No', she said, yet as if she were familiar with using her sister's bed and had done it frequently before. 'Let's go to my room, then', she added. It's bound to be different.

He began to get dressed; she watched him now without speaking at all.

Finally, she said, 'Has anything happened !'

'No', he said.

'I feel something has happened Colin', she said.

'I wish you'd tell me.'

'That you feel you've compromised yourself with him.'

'Perhaps you feel that', he said.

'No', she said, and added 'you're the first person I've slept with since my husband.

She began to cry. She turned her face against the pillow.'

(p. 445-46)

એલિઝાબેથે ફાર્માસિસ્ટ છે. તેના પિતાની કેમિસ્ટની દુકાનમાં કામ કરવાનું પસંદ કરે છે. તે સ્વભાવે ખૂબ જ ડરપોક છે. એક પળે તે કોલીનને 'તકવાદી' કહીને તેની સાથેનો સંબંધ બગાડે છે.

વિશ્વની નવલકથાના પ્રવાહમાં સમકાલીન સમસ્યાઓ સાથે તાલબદ્ધ જીવન જીવવું એ અઘરું છે. અદના માણસને નવા જ આકારો અને અભિનિવેશથી ચિત્રિત કરવાનું અમેરિકન, અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ નવલકથાકારોએ ઉપાડ્યું છે. આજે ફ્રેંક કર્મોડ, ક્રિસ્ટોફર રિક્સ, ડેવિડ લોજ, ટેરી ઇગલટન અને ગેબ્રિયલ જોસીપોવીસી જેવા સમકાલીન મીમાંસકોના સાથે વિશ્વના સંપ્રેસાએ સંવેદનાને ઇષ્ટ માન્યું છે. આજે ક્યારેય નવલકથાકાર એક બાજુ વ્યક્તિનું મહત્ત્વ સ્વીકારે છે તો બીજી બાજુ સમષ્ટિનું. ડેવિડ સ્ટોરીએ પણ કોલીન સેવીલની માફક જીવનમાં પરિભ્રમણ કર્યા કર્યું છે, તે અનેક વ્યવસાયોના જાળામાંથી પસાર થયા છે. આ રીતે 'સેવીલ' એ નવલકથાકારના અનુભવનો નિરોડ છે.

ડેવિડ સ્ટોરીની અન્ય નવલકથાઓ :

- (૧) રેડકલીફ (૧૯૬૩)
- (૨) પાસમોર (૧૯૭૨)
- (૩) ટેમ્પરરી લાઈફ (૧૯૭૩)

સંદર્ભગ્રંથ

- (૧) સેવીલ : ડેવિડ સ્ટોરી
- (૨) 'ધ નોવેલ ટુડે' : રોનાલ્ડ હેમન
- (૩) 'ધ ફ્યુચર ઓફ ધ નોવેલ : જહોન અપડાઈક

ઊંડું જોયું... | ચંદ્રકાન્ત શેઠ

ઊંડું જોયું, અઢળક જોયું;
મનમાં જોયું, મખલખ જોયું.

ઝાકળજળમાં ચમકી આંખો, એ આંખોમાં જ્યોતિ,
કોક ગેબના તળિયાનાં મહીં ઝલમલ મોતી !

તળિયે જોયું, તગતગ જોયું;
ઊરે જોયું, અઢળક જોયું.

માટીથી આ મન બંધાયું ને મનથી કેં મમતા;
એ મમતાની પાળે પાળે હંસ રૂપાળા રમતા !

જળમાં જોયું ઝગમગ જોયું,
ઊરે જોયું, અઢળક જોયું.

આ ઘર, ઓ ઘર કરતાં કરતાં, ઘૂમી વળ્યા આ મનખો;
ધૂણી-ધખારે ઘટ ઘેર્યો પણ અછતો રહે કે તણખો ?

પલમાં જોયું, અપલક જોયું;
હદમાં જોયું, અનહદ જોયું;
ઊંડું જોયું, અઢળક જોયું.

(‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ, પૃ. ૨૧૦)

આ કૃતિ વાંચી આનન્દશંકર ધ્રુવ જેવા રસજ્ઞો ‘આત્માની ભાષા’ કહેવા પ્રેરાય, બીજી તરફ જર્મન તત્ત્વવિદ વિટ્ટેજેન્સ્ટાઇન હોય તો કૃતિ-ભાષા પ્રમાણી કહી દે - ધેંટ વિચ મિરર્સ ઇટ સેલ્ફ ઇન લેંગ્વેજ, લેંગ્વેજ કેનનોટ રિપ્રેઝન્ટ - તે કંઈ છે જે ભાષામાં પ્રતિબિંબિત થયું તેને/ભાષા પણ વર્ણવી નિરૂપી ના શકે. ચોખ્ખો વિરોધાભાસ. ભાષામાં જ પેલું કંઈક અવતર્યું છે છતાં ભાષાને ઉલ્લંઘી સંચર્યું છે ! આ તત્ત્વને અધ્યાત્મવાદ સાથે સાંકળી આસ્વાદ ના કરવો હોય તોય શબ્દયોજના, કાવ્યબાની, લયવહન અને ખાસ તો કર્તાની બાહ્ય-અન્તર ચેતનાનો નિજી વિલાસ પ્રત્યેક પદમાં અનુભવી શકાય.

વિવેચક ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ સમુચિત નિરીક્ષા કરી નોંધ્યું છે :

‘ચંદ્રકાન્ત શેઠની ‘ઊંડું જોયું’ જેવી ગીતરચનામાં એમની ગીતરચનાઓમાં સહજ રીતે તરતી તત્ત્વતરલ ઝાંચ ઉત્તમ રીતે પ્રગટવા પામી છે !’

રચનાનું સર્ક્યુલર ફોર્મ, એક બિન્દુથી આરંભી અને અન્તે છેડે એ જ અનુભૂતિમાં સ્થિર થયું છે : ઊંડું જોયું, અઢળક જોયું. આટલા સ્ટેટમેન્ટથી કવિતા ના બને, પણ તરત અનુવર્તી પંક્તિ ભાવકને કવિની અંતર્મુખ દશાદિશાનો ગ્રાહ સંકેતે છે : મનમાં જોયું, મબલખ જોયું. ત્યાં શું છે ? ઝાકળજળની ક્ષણભંગુરતામાં પણ ‘આંખોમાં જ્યોતિ’. એ ઘુતિ કોઈ અજબ ખીણમાં તાણી જાય :

‘કોક ગેબના તળિયાનાં મહી ઝલમલ મોતી !’

જ્યોતિ-મોતીના પ્રાસનું પ્રચલિત પ્રયોજન અહીં નથી, તેથી તો આપણે રચનાની આંગળીએ ગેબના તળિયે અડી ઝલમલ મોતી નીરખી શકીએ.

તળિયાનું અને એય તે ગેબના તળિયાનું મહાત્મ્ય માનવું પડે : તળિયે જોયું, તગતગ જોયું, ‘તગતગ’ શબ્દ સતેજ કરી દે એવી અનિવાર્ય સાભિપ્રાયતા ધરાવે છે. (મરાઠી ભાષામાં તગતગનો દોસ્ત શબ્દ છે, ‘તક્તકણે’ !)

જળપ્રદેશમાંથી રચના પૃથ્વીપ્રદેશ-માટી તરફ સરકે છે. માટી સાથે મનનું અહીં અશ્રુતપૂર્વ મમતામિશ્રિત સંકલન જુઓ : માટીથી આ મન બંધાયું ને મનથી કેં મમતા.

યોજકની કોરી મમતા સાથે ભાવકનું સન્ધાન સધાય ? આપણે તો વિસ્મયભર કલ્પન માટે તત્પર છીએ. તે અહીં ઉદ્ભાસિત છે :

‘એ મમતાની પાળે પાળે હંસ રૂપાળા રમતા !’

આટલી એક લીટી, મને માલાર્મની કોક કૃતિના હંસની ઉડ્ડયનપંખના ફફડાટ ફરકાટ પાસે ખેંચી ગઈ !

તળિયે તગતગ આપણે જોયું, હવે ‘જળમાં જોયું, ઝગમગ જોયું.’ આ તળિયા આગળ થોડીક સેકન્ડ નિબંધકાર ફાન્ક કોલબી રોકે છે :

I have found some of the best reasons I ever had for remaining at the bottom simply by looking at the men at the top.

કવિશ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠ તળિયે માત્ર રહ્યા નથી, ત્યાં તેમણે તગતગ કશું નીરખ્યું છે. શિખરસ્થ પુરુષોની સામે તાકી તાકી જોતાં જોતાં પણ તેમણે મનખો ઘૂમીઘૂમીને આખરે તરલ તણખો તો ભાખ્યો છે. આવા એબસ્ટ્રેક્ટ સ્વાનુભવને ચગળી-ચાવીને બેસી રહ્યા નથી. અમૂર્ત અનુભૂતિને તેમણે પારદર્શક અભિવ્યક્તિ અર્પી છે :

આ ઘર, ઓ ઘર કરતાં કરતાં, ઘૂમી વળ્યા આ મનખો;
ધૂણી-ધખારે ઘટ ઘેર્યો પણ અછતો રહે કે તણખો ?

આ ઘર, ઓ ઘર જનમ જનમના ફેરા દર્શાવે મનખાના, તોયે ધૂણી-ધખારાના ઘેરાને અંડોળી તણખાની તાસીર અછતી કે અછડતી-ઉપરછલ્લી નથી છોડી ! કહો કે પ્રગટ તણખાને છલકવા દીધો છે.

આવું અજ્ઞાતદત્ત અશુકશું ઘડિયાળ પૂછીને નથી આવતું. વીજઝબકારની પલમાંયે પ્રાંજલ સર્જક અ-પલક જોઈ શકે છે. હદમાં રહી અનહદને એટલી ઘડી તો પ્રમાણી લે છે :

પલમાં જોયું, અપલક જોયું;
હદમાં જોયું, અનહદ જોયું;
ઊંડું જોયું, અઢળક જોયું...

કોણ જાણે આ ક્ષણે ‘અઢળક’ શબ્દ મને એક પંક્તિ પર લુક્ત સાથે લુઢકાવી ગયો... ‘અઢળક ઢળિયો શામળિયો’.

18

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૮૭) સોળ શ્રુતિકાઓ : ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૪૩, કિં. રૂ. ૧૩૫/- (૮૮) દાદાભાઈ નવરોજી : પોપટલાલ મંડલી, ૨૦૧૪, શ્રીજી સેલ્સ એજન્સી, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૩૬, કિં. રૂ. ૩૫/- (૮૯) યાત્રિકની આંતરકથા : માવજી કે. સાવલા, બીજી-૨૦૧૪, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૫૨, કિં. રૂ. ૬૦/- (૯૦) અમદાવાદ ત્યારથી અત્યાર સુધી : અર્ચિત એ. રાવલ, ૨૦૧૪, લેખક પોતે, એ/૩૦૩, કૌશલ એપાર્ટમેન્ટ, પટેલ કોલોની, શેરી નં. ૯, રોડ નં. ૪, જામનગર-૮, પૃ. ૩૯૯, કિં. રૂ. ૩૦૦/- (૯૧) બાળકથાના સમર્થ સર્જક હુંદરાજ બલવાણી : રમેશ ત્રિવેદી, ૨૦૧૪, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૭૨, કિં. રૂ. ૭૦/- (૯૨) વિયોગિની : મનોરમા ગાંધી, ૨૦૧૪, સુમન બુક સેન્ટર, મુંબઈ, પૃ. ૧૪૪, કિં. રૂ. ૧૫૦/- (૯૩) અનુભવના Shining કલર્સ : હર્ષદ પંડ્યા ‘શબ્દપ્રીત’, ૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૮૮, કિં. રૂ. ૭૦/- (૯૪) જીવનના Bright કલર્સ : હર્ષદ પંડ્યા ‘શબ્દપ્રીત’, ૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૮૮, કિં. રૂ. ૭૦/- (૯૫) સંબંધોના Magdic કલર્સ : હર્ષદ પંડ્યા ‘શબ્દપ્રીત’, ૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., અમદાવાદ-મુંબઈ

ટૂંકી વાર્તામાં ગદ્યતપાસ-૩ | ચિનુ મોદી

ઉત્તર ગાંધીયુગ

(૧)

ચુનીલાલ મડિયાની વાર્તાઓમાં ગ્રામ-પ્રદેશ અને શહેર, બેય પૃષ્ઠભૂમિમાં હોય છે. એટલે બે વાર્તાઓનો પરિચ્છેદ આપણે ગદ્ય તપાસ માટે લઈએ છીએ.

પહેલો પરિચ્છેદ ‘ઘૂઘવતાં પુર’નો છે -

“ઉબેણના લીસાલપટા, ચકચકતા વેકરાથી ભરેલ બે ખેતરવા પહોળા પટમાં ગોકળઆઠમનો મેળો ભરાયો હતો.

જેઠ-અષાઢનાં નખતર ઓણ સાલ સારાં વરસ્યા હતાં. હાથિયો પણ જાણે પેટ ભરીને ગાજ્યો હતો, અને લોકોક્તિ પ્રમાણે મઘા વરસવાથી ધાનના ઢગ થયા હતા એટલું જ નહિ, પણ કેટલેક ઠેકાણે તો આઠ આઠ દીની વરસાદની હેલી પડવાથી ઊભા મોલ બિયારણસોતા જડમૂળથી ધોવાઈ ગયા હતા, પણ એકંદરે છેલ્લાં નપાણિયાં વર્ષો કરતાં આ વર્ષ લગભગ પંદર આના જેવું પાકવાની ધારણા હતી તેથી ખેડૂતનાં અને વેપારીઓનાં મન ભર્યાં ભર્યાં હતાં.

નદીનાળા, પાણીપિયાવા અને ખાડાખાબોચિયાં નવાં પાણીએ ભરાઈ ગયાં હતાં. વૈશાખની બળબળતી વેલુમાં ખાલીખમ્મ પડેલા વીરડાઓની સુક્કી વેકરમાં ભીનાશ આવી હતી. વાવકૂવાઓમાં પાણી ઊંચાં ચડી જવાથી પનિહારીઓને સિંચણ-દોરડાં અને કોશિયાઓને કોશ રાંઢવાં લાંબાં લાંબાં પડવા લાગ્યાં. આ સૌની સાથે જુવાન હૃદયોમાં પણ અષાઢ મહિનો જવાથી નવરસની સરવાણીઓ ફૂટતાં નવા નવાણે છલકી ઊઠ્યાં હતાં.”

(‘ઘૂઘવતાં પૂર’માંથી)

* અહીં કથક ઉબેણ નદીનાં પટમાં ભરાતા ગોકળઆઠમના મેળાની વાત માંડે છે. આ કથક વાર્તાનું પાત્ર નથી, અને છતાં એ જ પંથકની બોલીના તળપદા શબ્દો ઉપયોગમાં લે છે. આપણને પ્રાકૃતિક દેખાવ હૂબહૂ મળે છે. એટલે સ્થળ-ઉચિત કથનશૈલી પાત્રોચિત ભાષા જેમ અનિવાર્ય ખરી ? – એવો પ્રશ્ન થાય.

* ઉપરોક્ત પરિચ્છેદની કથકની શૈલીના શબ્દ મડિયાની જન્મભૂમિ ધોરાજીની આસપાસની પંથકની બોલીના છે. આ બોલી મડિયાએ અચૂક સાંભળી છે, એની પ્રતીતિ પણ અહીં થાય છે. પણ એય સમજાય છે કે આ બોલીના એ શ્રોતા છે, ભાષક નહિ. એટલે ભાષકની બોલી અને શ્રોતાની બોલી એ બંને વચ્ચેનો ભેદ અહીં તરત જ જણાઈ આવે છે. ‘ઓણ’, ‘ખેતરવા’ જેવા બોલીગત શબ્દો સાથે ‘લોકોક્તિ’ જેવો શબ્દ આગંતુક

સિદ્ધ થાય છે.

* ‘ઘૂઘવતાં પૂર’ એ મહદ્અંશે કથક દ્વારા જ કહેવાય છે ત્યારે કથકની બોલી ઉપરની પકડ નબળી પડતી જણાય છે, કારણ કે કથકને શિષ્ટ શબ્દોનો પણ સહારો લેવો પડે છે.

* મડિયા ક્યારેય વિશેષણથી કેવળ દશ્ય નિપજાવતા નથી, શ્રાવ્યાનુભવ પણ કરાવે છે. દાખલા તરીકે : ‘ઉબેણના લીસાલપટા, ચકચકતા વેકરાથી ભરેલ બે ખેતરવા પહોળા પટમાં ગોકળઆઠમનો મેળો ભરાયો હતો.’

આ વાક્યમાં લીસાલપટા, અને ચકચકતા વિશેષણનું શ્રાવ્યપણું રસપ્રદ બને છે.

* કથકે નદીમાં અચાનક પૂર આવતાં મેળામાં આવેલા યુગલના પ્રાણ હર્યા એ વાત કહેવા માટે બહુ બહુ શબ્દો લખ્યા હોય એવું લાગે છે.

ટૂંકમાં ગ્રામ-પરિવેશની વાર્તાઓમાં મડિયા જેટલા સંવાદમાં ફાવ્યા છે એટલા વર્ણનમાં ફાવ્યા નથી. આપણી દલિત વાર્તાઓમાં વાર્તા કહેનાર કથક પણ એ બોલીનો માત્ર શ્રોતા નથી, ભાષક પણ છે, એટલે મડિયાથી વધારે ચઢિયાતી રીતે કથકની ભૂમિકામાં પણ દલિત વાર્તાકાર આગંતુક લાગતો નથી.

(૨)

મડિયાની શહેરી વાતાવરણને સાદંત જીવંત કરતી વાર્તા ‘કાકવંધ્યા’ છે. એનો કથક માત્ર શ્રોતા નથી, શહેરનો રહેવાસી છે. શહેરમાં બોલાતી ગુજરેજી ભાષાથી પૂરેપૂરો પરિચિત છે. એણે આ ભાષા કેવળ સાંભળી જ નથી, પણ વ્યવહારમાં ભાષક તરીકે રોજ-બ-રોજ ઉપયોગમાં લીધેલી છે. અને એટલે મડિયાની કથક તરીકેની આ ગુજરાતી ભાષા રસભંગકર્તા નથી બની.

* આ પરિચ્છેદમાં ઉજળિયાત વર્ગનાં મુંબઈગરા ગુજરાતીઓને હોઠવગી છે એવી ગુજરાતી ભાષા આ વાર્તાના કથકની છે. એટલે આ ભાષા-કમઠાણમાં ગુજરેજી શબ્દો સાહજિક અને સ્વાભાવિક લાગે છે. ‘મોનાલિસા’, ‘ઇવનિંગ ઈન પેરિસ’, ‘સેન્ટ’, ‘સ્કર્ટ’ જેવા શબ્દો મુંબઈગરા માટે અજાણ્યા નથી. આથી કથકની ગુજરેજી થિયેટરના બહારના ભાગનું, શો પહેલાંના વાતાવરણનું યથાર્થ સુંદર નિરૂપણ કરે છે.

* અહીં કેટલાક ઉર્દૂ શબ્દો પણ વપરાયા છે, જે દૂધમાં સાકરની જેમ ગુજરાતી ભાષામાં ભળી ગયા છે. જેમ કે ‘શહેર’, ‘રાહ’, ‘પાગલ’ એ શબ્દો ઉર્દૂ હોવા છતાં એના અર્થ જાણવા સાર્ય જોડણીકોશ જોવો પડતો નથી.

આ પરિચ્છેદ નીચે પ્રમાણે છે:

“ઝલક, ઝમક ને ઝળહળાટ વડે વાતાવરણ ઝાકમઝોળ હતું. એરકન્ડિશન-ડ ઓડિટોરિઅમનું વિશાળ પ્રાંગણ પ્રેક્ષકોથી ચિકાર ભરાઈ ગયું હતું. નિયોં લાઇટની ઉજમાળી રોશનીમાં પચરંગી શહેરના પ્રેક્ષકગણે વિવિધરંગી વસ્ત્રોનો જાણે રંગમેળો રચી દીધો હતો. સાડી, સ્કર્ટ, શુલ્વાર અને સ્લેક્સ સુધીનાં એ વિવિધ શૈલીનાં

વસ્ત્રપરિધાનમાંથી એટલી જ વૈવિધ્યભરી સુવાઓ ઊડતી હતી. અર્કો અને અત્તરો...સેન્ટ અને સ્નોક્રીમ...ચાઈલ અને કેટ્ટી...મોના લિઝા અને ઇવનિંગ ઇન પેરિસ...વિવિધ મહેક વડે માદક ને મત્ત બનેલા વાતાવરણમાંથી પાગલ હવાનું ગાન ગુંજતું હતું. અલબત્ત, એ ગાનમાં સ્વર કે શ્રુતિની સંવાદિતા નહોતી, બલકે કલબલાટ ને કોલાહલ હતો, પણ એ કલશોરમાં જ એક પ્રકારનું કાવ્ય હતું ને!"

(‘શરણાઈના સૂર’માંથી)

તા.ક. - મડિયાને બધા એન.આર.આઈ. જેમ વતનનું સાંભરણ બહુ નડ્યું છે.

(૩)

* હવે ગુજરાતી ભાષાના ગદ્યના મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ ‘કાન્ત’ની વાર્તાનો એક પરિચ્છેદ જોઈએ. ‘કાન્ત’, ‘વસંતવિજય’, ‘ચક્રવાકમિથુન’ જેવાં મહત્ત્વનાં ખંડકાવ્યોમાં જેમ પ્રકૃતિને પાત્રોમાં રૂપાંતરિત કરે છે, એવું રૂપાંતર જ્યંત ખત્રીની જાણીતી ટૂંકીવાર્તાઓમાં થયું છે. ‘લોહીનું ટીપું’, ‘ખરાં બપોર’ તથા ‘તેજ, ગતિ અને ધ્વનિ’ આ સંદર્ભે જોઈ શકાય. મેં ‘વસંતવિજય’ના પાંડુ જેવા પ્રસાદજીની આંખે આસપાસનું વિશ્વ કેવું તો રંગદર્શી બની જાય છે એ માટે ‘તેજ, ગતિ અને ધ્વનિ’ના પ્રારંભના એક પરિચ્છેદને તપાસ્યો છે.

* પરિચ્છેદ :

ઊગતા સૂર્યનાં કિરણોએ લીમડાની ટોચ પર સોનાનો કળશ ચડાવ્યો હતો અને ઝાકળનું ધુમ્મસ વિખરાવા માંડ્યું હતું. લીમડાના થડ આગળથી ચાલી જતી કેડી પર પ્રસાદજી થંભી ગયા. એમની બાજ જેવી ચકોર આંખોએ કસ્તૂરને જોઈ લીધી. એ એક વાર તો લીમડાના થડને ઓથે લપાઈ, પછી દોડીને ભાગી જવા લાગી ત્યાં પ્રસાદજીએ બૂમ પાડી : ‘એ છોડી, ઊભી રહે !’

કસ્તૂર ઓચિંતી દોડતી અટકી પડી અને એમ કરતાં ઝૂલતી વૃક્ષની ડાળે ઊતરી પડતું કોઈ પારેવડું પાંખો પસારી સમતોલપણું જાળવે એમ એણે ઊંચા કરેલા પોતાના બંને હાથની ગતિ અટકાવી, વાળની લહેરાતી લટોવાળું માથું ઊંચું ફેરવી પ્રસાદજી તરફ બીક અને કુતૂહલથી જોયું.

‘શું કરતી હતી ?’

‘કંઈ નહિ,’ કહેતાં કસ્તૂર અસ્વસ્થ બની. ‘તાપણી માટે ડાંખળીઓ વીણતી હતી.’

‘એમ !’ કહેતાં કરડી આંખે પ્રસાદજીએ એના તરફ જોયું. ‘તો બે દિવસથી ફૂલ પહોંચાડવા બંગલે કેમ નથી આવી?’ સૂર્ય જરા વધારે ઊંચે ચડી આવ્યો હતો. અને ‘ચીં ચીં’ કરતું ચકલીઓનું એક ટોળું પ્રસાદજી ઉપરથી પસાર થઈ ગયું.

ત્યાં એક ન બનવાનો બનાવ બની ગયો.

કસ્તૂરની પેલી મોહક મોટી આંખો પર એનાં પાંપણ ઢળી પડ્યાં. એના ગાલ અને કાનની બૂટ લાલ થઈ ગયાં. ધરતી પર અષાઢી મેઘ ઢળે તેમ એની છાતી પર

ઝૂલતી વાંકડિયાળી લટોવાળું એનું માથું નમી પડ્યું. લતા વૃક્ષને પડખે ભરાય તેમ એના બંને હાથ એની પડખે લપાઈ ગયા. એ કમરમાંથી છેક નીચી નમી ગઈ. જમીન પર ખૂંચી ગયેલા જમણા પગ પર ડાબા પગનો અંગૂઠો ટેકવાઈ ગયો. એક પળમાં કસ્તૂર લજજાનું એક સુંદરતમ શિલ્પ બની ગઈ.

સીમાડા વગરના આ સૌન્દર્યને જોઈ પ્રસાદજી બેબાકળા બની ગયા. એમણે ઉતાવળે પૂછ્યું : ‘આ તને શું થયું છે, છોડી?’

પણ એ સાંભળવા કસ્તૂર ઊભી ન રહી. દોડતી એ કરેણનાં પીળાં ફૂલવાળી હરોળ પાછળ અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

– જ્યંત ખત્રી (‘તેજ, ગતિ અને ધ્વનિ’માંથી)

* વાર્તાના પ્રારંભથી જ્યંત ખત્રી જે પ્રકૃતિ-ચિત્રણ કરે છે તે પહેલી વાર છેટે બેસતી કસ્તૂરને અને કામી પ્રૌઢ પ્રસાદજીને juxtapose કરે છે.

* ‘લીમડાની ટોચ પર સૂર્યનાં કિરણોએ સોનાનો કળશ ચડાવ્યો છે’ એવું શબ્દચિત્ર જ્યંતભાઈ જ્યારે આપે છે ત્યારે કસ્તૂરની ઊઘડતી જતી છાતી પરના સ્તનોનો સુશ્ણ ભાવકને આપમેળે નિર્દેશ મળે છે.

* ‘બાજ જેવી’ પ્રસાદજીની ‘ચકોર આંખો’ અને ‘ઝૂલતી વૃક્ષડાળે ઊતરી પડતું કોઈ પારેવડું’ જેવી કસ્તૂર અને પ્રસાદજી, બંનેનાં વ્યક્તિચિત્રો બાજ અને ‘ફફડું પારેવડું’ દ્વારા થાય છે. કલમને એક ઘસરકે વ્યક્તિચિત્રો રેખાબદ્ધ કરવાની જ્યંત ખત્રી જેવી ગદ્ય-ક્ષમતા કેટલામાં ?

* વિલાસી પ્રૌઢ પ્રસાદજીને જોઈ કસ્તૂર કેવળ બીક નથી અનુભવતી. આવો મોટો માણસ પ્રસાદજી પોતાને શા કારણે આટલી પડપૂછ કરે છે એનું કુતૂહલ પણ છે.

* પ્રસાદજી પૂછે છે : ‘બે દિવસથી ફૂલ પહોંચાડવા બંગલે કેમ નથી આવી?’ અને એ જ ક્ષણે જ્યંત ખત્રીની દૃષ્ટિ, કથકની દૃષ્ટિ, પ્રસાદજી પરથી ખસી ‘ચીં ચીં’ કરતી ચકલીઓના અવાજ સાથેના ટોળાને શબ્દબદ્ધ કરે છે. આ ‘ચીં ચીં’ કરતી ચકલીઓના ટોળાના અવાજ કંઈકેટલાય અવળા-સવળી સંકેતના સૂચક બને છે. અધિકારી ભાવક આ કલ્પનથી કામુક પ્રસાદજી અને હજી સુધી નિર્દોષ કસ્તૂરના ચિત્તનાં વિચરણોને ઉજાગર કરે છે.

* જ્યંત ખત્રી જેવા વાર્તાકારને ન છાજે એવું કથક એક વાક્ય રચે છે- ‘ત્યાં એક ન બનવાનો બનાવ બની ગયો.’ બનાવને વર્ણવતા પહેલા ‘ન બનવાનો બનાવ’ એમ કહી ભાવકની રસજ્ઞતામાં લેખક કારણ વગર અશ્રદ્ધા દેખાડે છે. ‘ન બનવાનો બનાવ બની...’માં ‘બ’થી સઘાયેલી વર્ણસગાઈ વાર્તાના ગદ્યની બળકટતાને અ-કારણ ક્ષતિ પહોંચાડે છે.

* સોડધીનું સુંદરતાનું અનુપમ વર્ણન જ્યંતભાઈ સંસ્કૃતના રસિક કવિઓ જેવી ક્ષમતા સાથે, ગદ્યમાં પદ્યની ચાવળાઈ વગર, પદ્યમાં હોય એવા ગુપ્ત લયને રણાજણતો

કરે છે. આ આખું વર્ણન અપરૂપ સુંદર છે.

‘કસ્તૂરની પેલી મોહક મોટી આંખો પર એનાં પાંપણ ઢળી પડ્યાં. એનાં ગાલ અને કાનની બૂટ લાલ થઈ ગયાં. ધરતી પર અષાઢી મેઘ ઢળે તેમ એની છાતી પર ઝૂલતી વાંકડિયાળી લટોવાળું એનું માથું નમી પડ્યું. લતા વૃક્ષને પડખે ભરાય તેમ એના બંને હાથ એની પડખે લપાઈ ગયા. એ કમરમાંથી છેક નીચી નમી ગઈ. જમીન પર ખૂંચી ગયેલા જમણા પગ પર ડાબા પગનો અંગૂઠો ટેકવાઈ ગયો.’

આવો ગદ્યાનુભવ સુરેશ જોષીએ એમની વાર્તા તથા લઘુનવલોમાં વર્ષો પછી કરાવ્યો. પણ, ‘એક પળમાં કસ્તૂર લજ્જાનું એક સુંદરતમ શિલ્પ બની ગઈ’ એ વાક્ય જ્યંત ખત્રીની નહિ, ધૂમકેતુની કલમનું સવિશેષ લાગે.

* ‘સીમાડા વગરનું સૌન્દર્ય’ ખૂબ જ તાજગીપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ છે.

* કસ્તૂરના અચાનક રૂપદર્શનથી પ્રસાદજી બેબાકળા થઈ ગયા એમ જ્યારે કથક કહે છે ત્યારે પ્રમાદી પુરુષચિત્તને લેખક કેવુંક ઓળખે છે એની પ્રતીતિ કરાવે છે. આ બેબાકળાપણાને વાચા આપે એવો Apt dialogue મોટા નાટ્યકારની છટાથી જ્યંતભાઈ રચે છે - ‘આ તને શું થયું છે, છોડી?’. ‘છોડી’ ઉદ્બોધન પ્રસાદજીના કસ્તૂર માટેના ટેવવશ સંબોધનનો નિર્દેશ કરે છે. બાકી કસ્તૂર કૌમાર્યની સીમા વટાવી ગઈ છે એની પૂરી પ્રતીતિ પ્રસાદજીને છે.

* પણ હજી કથક પીળાં ફૂલોવાળી કરેણ પાછળ કસ્તૂરનો નિર્દેશ કર્યાં વગર રહી શકતો નથી. કરેણનાં પીળાં ફૂલોની શ્રેણી અહીં સૌન્દર્યમંડિત કેવળ કલ્પનનો જ અનુભવ નથી કરાવતી, પણ કસ્તૂરના ઊઘડતા સુવર્ણરંગી રૂપનોય અનુભવ કરાવે છે.

* વાર્તાનું આવું સર્જનાત્મક ગદ્ય જ ઘટનાના ગરિયાને ઓગાળી શકે.

તા.ક. - જ્યંત ખત્રી તરફના અહોભાવના કારણે આમાં કોઈને ‘ઓવરરીડિંગ’ લાગે તો ક્ષમા.

આમ, ઉત્તર ગાંધીયુગમાં જ્યંત ખત્રીએ હવે પછીની વાર્તાનો દિશાસંકેત કર્યો છે. અને ગાંધીયુગની વાર્તાથી નવી વાર્તા કઈ રીતે જુદી પડશે એનો સંકેત આપ્યો છે.

યુનીલાલ મડિયાનો રુચિલોક : માર્મિક ચર્ચાઓ

ને આરપાર થતા કટાક્ષની વચ્ચે* | કિશોર વ્યાસ

ચંપકલાલ મહેતાએ કુમાર માટે લીધેલી મુલાકાતમાં યુનીલાલ મડિયાને રુચિની કડવી-મીઠી વાત કહેવાનો અનુરોધ કર્યો હતો. એના જવાબમાં મડિયાએ કહેલું : ‘રુચિની કડવી વાતો કહેવાની જરૂર નથી. મીઠી વાત એ કે ૧૯૬૬ના જાન્યુ.માં એનો પ્રથમ

* ‘રુચિ’માં પ્રકાશિત આ લખાણો મડિયાના પ્રતિનિધિ નિબંધ, ચંદ અલ્કાઝ, છીડું ખોળતાં, પ્રેસ, કટિન્સ, મડિયાના મુલકમાં. મડિયાના શબ્દલોકમાં, મડિયાના રુચિલોકમાં જેવા સંગ્રહોમાં સંગૃહીત છે.

અંક પ્રગટ થયા પછી આ માસિક પાંચ અંક પૂરા નહીં કરી શકે એવી કેટલાક હિતચિંતકોની ચિંતા ખોટી પડી છે. બીજી મીઠી વાત એ કે હું આ માસિકને શક્ય તેટલું અ-લોકપ્રિય બનાવવા મથું છું. હોરાઈઝન [Horizon] સામયિક અંગે એના તંત્રી સિરિલ કોનોલીએ કહેલું એ દુનિયાનાં બધાં જ સામયિકો માટે સાચું લાગે છે કે તંત્રીના હઠયોગ વિના કોઈ સામયિક ચાલી ન શકે. મડિયાના ઉદ્ગારોમાં રુચિના ઘડતરની વાત પડેલી છે. પાંચ અંક પણ નહીં કાઢી શકે એમ કહેનારાઓને મડિયાએ ખોટા પાડ્યા છે. એમાં સામયિક-સંચાલનની કુશળતા આપણે જોઈ શકીએ. એ પછી એમણે સામયિકને અ-લોકપ્રિય કરવાની મથામણ અંગે જે કહ્યું તે બહુ અઘરી વાત છે. લોકો પોતાના સામયિકને અને એ રીતે પોતાની જાતને લોકપ્રિય કરવા મથતા હોય છે. અ-લોકપ્રિય કરવું. સામે વહેણે તરવા જેવી સાહસિક વિચારસરણી રુચિને ધ્યાનપાત્ર બનાવે છે. ત્રીજી વાત અહીં તંત્રીના હઠયોગની છે. મડિયાએ ધાર્યું હોત તો એકથી વધારે છાપાંઓમાં તેઓ ધારાવાહી નવલકથાઓ લખી શક્યા હોત પણ એમણે સાહિત્યિક સામયિક ચલાવવાની હામ ભીડીને અઘરો માર્ગ પસંદ કર્યો. એ સામયિકનું કેવળ સંચાલન કરવાને બદલે એમાં જુદા જુદા વિષયો પરનું લેખન મડિયાની સર્જક પ્રતિભાને પ્રગટ કરી રહે છે.

૧૯૬૬થી ૧૯૬૮ સુધી પ્રકાશિત થયેલું રુચિ સામયિક ચુનીલાલ મડિયાનું એક નિજ સાહસ હતું. એની ઓળખ સૌંદર્યલક્ષી સામયિક તરીકેની અપાઈ છે એ સૂચક છે. એ મેગેઝિન ફ્રંચ ક્રિયેટિવ થોટ તરીકે મડિયાએ એને ઓળખાવ્યું છે. પરંપરા સાથે અનુસંધાન જાળવવું અને આધુનિક સાહિત્યને પણ ઉમળકાભેર સ્વીકારવાની મડિયામાં મોકળાશ હતી. ખુલ્લા મનથી સામગ્રીનો સ્વીકાર કરનારા મડિયાએ રુચિનાં ધોરણો એવાં ઊભાં કરેલાં કે સામગ્રી ન મળે તો આખો અંક જાતે તૈયાર કરવાની સજજતા પણ એમણે કેળવી હતી. મડિયાએ લોકગીતોમાં વાર્તાતત્ત્વો જેવા અભ્યાસલેખો તેમજ કેફિયતરૂપ લખાણો અહીં આપીને પોતાના લેખનવ્યાપનો નિર્દેશ આપ્યો છે. આ સામયિક તેના સંપાદકના કેથોલિસિટીના ગુણની સાક્ષી પૂરે છે. ચિત્રકલા, લોકનૃત્ય, ફિલ્મ, સંગીત એમ લલિતકલાઓ વિશેનાં લખાણો આપણને ભારતીય કલાનો આછો સ્પર્શ કરાવે છે. ટૂંકીવાર્તાઓના વૈવિધ્યની બાબતમાં રુચિને યાદ કરવામાં આવશે કેમ કે નિયમિતપણે પ્રકાશિત થતી વાર્તાઓ ઉપરાંત નવવાર્તાઓના વિશેષાંકો મડિયાએ અહીં આપ્યા છે. આ વાર્તાઓ કથનકેન્દ્ર, ઘટના, ટેકનિક, પ્રયોગ અને ભાષાકર્મની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની છે. આના પરિણામે મડિયાએ ગુલાબદાસ બ્રોકર સંપાદિત વાર્તાસંચયની આકરી સમીક્ષા કરતું સંપાદકીય શ્રેષ્ઠત્વની ઠેકડી (મે, ૧૯૬૪) નામે લખ્યું હતું. આ સંપાદકીયમાં આરંભે તેઓએ સંપાદનપ્રવૃત્તિનું વિહંગાવલોકન કરતાં કહ્યું છે : ‘આ એક વિશિષ્ટ પ્રકારની ત્રેવડ માગી લેનારી કલા છે. કોઈ વાર એમાં મૌલિક સર્જકતા કરતાંયે વધારે ઊંચેરી ગુંજાઈશનો ખપ પડે છે.’ આ વસ્તુ બ્રોકરના સંપાદનમાં ક્યાં ક્યાં ખૂટે છે એ એમણે

સદષ્ટાંત મૂકી આપ્યું છે. રુચિમાં અન્ય ભાષાનાં નાટકો, નવલકથાઓનાં અનુવાદો પ્રગટ થયા હતા. કુરુક્ષેત્ર જેવી દર્શકની નવલકથા અને જયંત પાઠકની સ્મૃતિકથા વનાંચલ અહીં પ્રકાશિત થઈ છે. આસ્વાદ્ય રચનાઓ પ્રકાશિત કરવી અને વિવેચનના ગ્રંથગરિમા જેવા વિભગોએ રુચિનું જે પ્રયોજન હતું એ મડિયાના સક્રિય તંત્રીકર્મનો અનુભવ આપણે અહીં મેળવીએ છીએ. આને લીધે મડિયાએ પરદેશી લેખકોના કોઈ એક વિચારને ઉપાડીને સંપાદકીયમાં એની ચર્ચા માંડી છે. જેમ કે ફ્રેન્ચ સાહિત્યકાર ગુસ્તાવ ફ્લોબેરને યાદ કરીને તરુણોની સાહિત્યદિક્ષા નામે લખાયેલું સંપાદકીય યુવાનોની ચિત્તશક્તિ કેળવવાની, જિંકર કરે છે. સંપાદકના મતે હૃદયની કેળવણી ખરી છે. આપણી વિદ્યાસંસ્થાઓ સાહિત્યશિક્ષણ પ્રત્યે ઓરમાયું વર્તન દાખવે એ સામે મડિયાનો પ્રકોપ ઢાંક્યો ઢંકાતો નથી. યુવાનોના ભાવકોષ અને ભાવનાકોષને સંસ્કારવા તેમ એને પુષ્ટ કરવા લલિત સાહિત્યના અભ્યાસને એમણે અત્યંત આવશ્યક ગણ્યો છે જેમાંથી મડિયાની કેવળ સાહિત્યપ્રીતિ જ નહીં, શિક્ષણપ્રીતિ પણ વ્યક્ત થાય છે.

રુચિમાં મડિયાની સંપાદકીય અને અન્ય નોંધ તેમની સાહિત્યનિષ્ઠાના કારણે ધ્યાનપાત્ર બને છે. એમણે સમકાલીન કૃતિઓ વિશેની માર્મિક ચર્ચાઓ પણ રુચિના પાને અઢળક કરી છે. જયંતિ દલાલે અનૂદિત કરેલી ઇંગ્લાન્ડિયો સિલોનીની કૃતિ ફોન્ટામારા વિશે (મે, ૧૯૬૪), યશોધર મહેતાની કૃતિ સંધ્યારાગનું અવલોકન (ફેબ્રુ, ૧૯૬૪), આકાર (ચન્દ્રકાંત બક્ષી)નું અવલોકન (મે, ૧૯૩૩) હોય કે સત્યની ખોજ જેવો લેખ હોય એ સર્વેમાં મડિયાની નર્મમર્મભરી વાણી લાક્ષણિક લાગે છે. સાહિત્યના શિક્ષણ અંગે તેમજ સામયિક પ્રવૃત્તિ વિશે પણ મડિયાએ લખ્યું છે. એકંદરે રુચિએ આશાસ્પદ સર્જકો માટે મુક્ત આબોહવાનું નિર્માણ કર્યું. સાહિત્યકલાના વિવિધ પાસાઓને સ્વતંત્રતાથી રજૂ કરવાની ભૂમિકા પણ પૂરી પાડી.

માત્ર લિખિત શબ્દો વડે નામના સંપાદકીયમાં મડિયા સાર્ત્ર અને ગાંધીજીની તુલના કરે છે. સાર્ત્ર પણ ગાંધીજીની જેમ નર્ચા વિચારોના નહીં પણ વિચારોના સક્રિય અમલમાં માને છે. તેઓ સાહિત્યકારોને જિવાતા જીવનમાં સમગ્રતાથી સામેલ થવા કહે છે. જોકે નોશિયાના લેખક અને તત્કાલીન સમાજવાદી વિચારક એ બંને સાર્ત્રમાં તફાવત છે. સત્યની ખોજ નામના લેખમાં તેઓ સોવિયેત રશિયામાં સર્જક તથા તેની સ્વતંત્રતાની દશા અંગેની નોંધ લેતા કહે છે કે : ‘શોલોખોવ જેવો પ્રખ્યાત લેખક પણ સામ્યવાદી પક્ષની નીતિરીતિનું પાલન કરનાર બની જાય છે. આજ સુધી પ્રાચીન ભારતીય વિચારકો કહેતા કે સત્યનું મુખ સુવર્ણપાત્ર વડે ઢંકાયેલું છે. અર્વાચીન સંદર્ભમાં એ કહી શકાય કે સત્યનું મુખ સત્તાધીશોના શાસ્ત્રાર્થો વડે ઢંકાયેલું છે. (એપ્રિલ, ૧૯૬૬). સાહિત્યનું રસહીન અધ્યાપન કરાવનારા અધ્યાપકોને તેઓ ઔરંગઝેબ કહીને ઓળખાવે છે કેમ કે ક્વામાં જ નથી. વિદ્યાર્થીઓમાં રસરુચિ જગાડવાનું કાર્ય તેઓ કરી શકતા નથી !

કેમ કે એમની રુચિ જ કુંઠિત થયેલી છે. સાહિત્યના શિક્ષણનો એક ગંભીર પ્રશ્ન અહીં તેઓ ચર્ચામાં લે છે. આજે પણ આ પ્રશ્નનો આપણી પાસે કોઈ ઉકેલ નથી એ કરુણ વાસ્તવિકતા છે. ગુજરાત સાહિત્યસભાની ૧૯૬૧ની કાર્યવાહીને સંપાદક મોજણીગ્રંથ કે વિવેચનગ્રંથ એવું શીર્ષક આપી આખીયે પ્રવૃત્તિનું તેમ આ વર્ષના ગ્રંથનું અવલોકન કર્યું છે. આવા પ્રસંગે મડિયા સાહિત્યગ્રંથોનું મૂલ્યાંકન અને પરીક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરનારા હસિત બૂચની રીતિ વિશે સૌંસરવી વાણીમાં કહી દે છે કે : ‘એની અભિવ્યક્તિમાં તેઓ બહુ ગભરાયેલા દેખાય છે. બહુ બીતાં બીતાં, કાન્તા સમીપ, અત્યંત મુદ્દુ, મિષ્ટ, ગોળગોળ ભાષામાં, શાલમાં વીંટીને જ અભિપ્રાયો વ્યક્ત કર્યા છે. વળી એમણે વાંચેલાં ૩૩૬ જેટલાં પ્રકાશનો વિશે વાત કરતાં તેઓ કહે છે કે : ‘શુદ્ધ સાહિત્યના ગ્રંથોથી માંડીને શ્રી સત્યનારાયણની કથા – કાવ્ય સુધ્ધાં એમણે વાંચી જવાની જહેમત લીધી છે. આ કામગીરી બદલ ગુજરાતે સમીક્ષકનો જાહેર આભાર માનવો ઘટે. આવા વખતે વાચકના મોં પર આવી જતા મલકાટની આપણે કલ્પના કરી શકીએ એમ છીએ. મડિયા પરીક્ષણમાં વિવેચનશક્તિને કંજૂસાઈથી વાપરતા વિવેચકની સાથોસાથ આવા સરવૈયામાં બનતી કઢંગી સ્થિતિ પર ગંભીરતાથી વિચારે છે. જ્ઞાનવિજ્ઞાનની સર્વ શાખાપ્રશાખાઓની જાણકારી ધરાવનાર વ્યક્તિઓ વિરલ હોય છે. કોઈ વાર્તાકાર કે વિવેચક જંતુવિજ્ઞાનમાં શું સમજે ? મડિયા પોતાનું ઉદાહરણ નોંધતાં કહે છે કે : ‘મારી ઉપર એક વાર ઘડિયાળ શી રીતે રિપેર કરવી એ અંગેનું એક પુસ્તક અવલોકનાર્યે આવેલું ત્યારે મેં એને અડકવાની હિંમત નહોતી કરી, છતાં પ્રસ્તુત કાર્યવાહીમાં સમીક્ષકને રેડિયો રિસીવરથી માંડીને પંચાંગ અને ચરકસંહિતા સુધીનાં પુસ્તકની નોંધ લેવી પડી છે. મડિયાએ અહીં અનુવાદો, પુનર્મુદ્રણો, શાળાપયોગી સંક્ષેપોની પણ વાત નોંધીને એક ઝીણવટભરી સમીક્ષા આપી છે. નર્મદ વિશે ગુણવંતરાય આચાર્યે કરેલી ટીકાત્મક વાતોથી દુભાયેલા નર્મદપ્રેમીઓને રોકડું પરખાવતા મડિયા વિવેચનનો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે. સર્જકોની આળપંપાળને બદલે એની સારીમાઠી ચર્ચા થાય એ જ વધુ યોગ્ય છે એમ કહેતા મડિયા નોંધે છે : ‘આજે તો ગ્રંથાવલોકન કરનારો પણ ડરતાં ડરતાં કલમ ચલાવે, પ્રતિકૂળ અવલોકન વાંચીને અબોલાં લઈ બેસનારા પ્રદેશમાં બીજું થાય પણ શું ? તેથી જ તો વિવેચક બાપડો ગોળગોળ શબ્દોની રમત કરતો રહે છે. જેમાંથી નરો વા કુંજરો વા જેવો જ અર્થ નીકળે. આ દહીંદૂધિયું વિવેચન ગુજરાતી લક્ષણવિશેષનો જ આવિષ્કાર હશે. (એપ્રિલ, ૧૯૬૩) પ્રજાસમૂહ તરીકે આપણી ઓસરતી જતી વૈચારિક સંપત્તિ સામે મડિયાએ દિશાનિર્દેશ કર્યો છે. સાહિત્ય, કલા આદિના પુનર્જીવનની અપેક્ષા ફળતી કેમ નથી ? એ વિચારમંથનમાં સમૂહમાધ્યમોને પણ એમણે જવાબદાર ઠેરવ્યાં છે. ‘લાખો નકલોને હિસાબે છપાતાં અખબારો, દિવસ ને રાત ગાંગરતા રેડિયો મથકો અને હવે આવી રહેલ ટેલિવિઝન વગેરે તો નૂતન વિચારબીજાનાં વાહન બની રહેવા ઘટે. એને

બદલે એ મોટાભાગે વિચારશૂન્યતા સર્જવાની જ કામગીરી બજાવે છે. આવા વિચારમાં ચારે દિશાઓમાંથી શુભવિચારો પ્રાપ્ત કરવાની વેદકાલીન પ્રાર્થનાનો પુનરોચ્ચાર સંભળાય છે.

ચિત્રકાર શ્યાવક્ષ યાવડાની ચિત્રકલાને નમણી નજાકત કહેતા મડિયાએ એમની ચિત્રકલાનું જે માર્મિક અવલોકન કર્યું છે (ઓગસ્ટ, ૧૯૬૩) તેમાં મડિયાની ચિત્રકલા અંગેની ઊંડી સૂઝ અને રસિકપણું પ્રગટ થાય છે. મડિયાની નિજી કલાદૃષ્ટિનો અનુભવ કરાવતી આ નોંધથી જોઈ શકાય છે કે એમણે કેવળ સાહિત્યસ્વરૂપો, સર્જકો કે સાંપ્રત સાહિત્યિક પરિસ્થિતિ સુધી જ પોતાની કલમને સીમિત રાખી નથી. મડિયાની બહુમુખી પ્રતિભાનો પરિચય કરાવતા આવા ઘણાં લેખો તેમને રુચિમાં મળી આવશે.

આપણાં નાટકોની નિષ્ફળતા અંગે, આ નાટકો સો-બસ્સો નાઇટ જામી જવાને બદલે જ્યારે બાળમરણ પામતા રહે છે ત્યારે એ બાબતે મડિયાએ હસાહસનું રુદન (નવે. ૧૯૬૬) નામના લેખમાં નાટકોની સફળતા-નિષ્ફળતા અંગે સમીક્ષા કરી છે. નાટ્યરસિક વર્ગનાં નાટકો, ડ્રૉઇંગરૂમ કોમેડીવાળાં નાટકોની ચર્ચામાં નાટકોના સંવાદો, નાટ્યાત્મકતા જેવાં ઘટકતત્ત્વોની ઝીણવટભરી વાત તેઓ માંડે છે ત્યારે રંગભૂમિ પરત્વેનો એમનો ચિંતાભર્યો અવાજ આપણે સાંભળી શકીએ એટલો નક્કર છે. આંધ્રપ્રદેશમાં સપ્તપર્વતની તળેટીમાં યોજાયેલી અખિલ ભારત તેલુગુ સાહિત્ય પરિષદના પ્રતિનિધિ લેખે ગયેલા સંપાદક આપણા ગુજરાતી સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોની ત્યાંના સ્થાનિક સાહિત્ય અને સર્જકો સાથે તુલના માંડે છે એ રસપ્રદ બની રહે છે. આંધ્રવાસીઓ જે ઉમળકાથી આ સમારંભમાં સામેલ થયા એમાં પ્રગટતી સાહિત્યપ્રીતિને તેઓ વંદે છે. સમારંભમાં આવેલા કેન્દ્રીય પ્રધાનોની સાદગી અને સારસ્વતની હેસિયતથી તેઓની સંપૂર્ણ હાજરીથી પ્રભાવિત થયેલા સંપાદકે આ અનુભવને ધન્ય ગણ્યો છે. (મે, ૧૯૬૫). ગુજરાતના મુખ્યપ્રધાન બળવંતરાય મહેતાના નિધન પ્રસંગે મડિયા એમને જુદી જ રીતે શ્રદ્ધાંજલિ આપતાં અહીં એમના ઉત્કટ સાહિત્યાનુરાગને ચીંધી આપે છે. કવિ બોટાદકરને મળવા બળવંતરાય દસ દસ માઈલ ચાલીને જતા એવો એનો સાહિત્યરંગ હતો. સાહિત્યકૃતિઓ વિશેના એમના પ્રેમ વિશે, માદામ ક્યૂરીના એમણે કરેલા ગુજરાતી અનુવાદ વિશે મડિયાએ આદરથી અહીં લખ્યું છે ત્યારે એમાંથી પ્રગટતો સંસ્કારજીવનનો મહિમા આપણે અનુભવીએ છીએ. (ઓગસ્ટ, ૧૯૬૫). પન્નાલાલ પટેલના નાટક ઢોલિયા સાગ સીસમના ત્રિઅંકીમાં નાટકનાં અપેક્ષિત પરિમાણો સિદ્ધ થયા વિનાનાં રહ્યાં છે. નાટકના પ્રસ્તાર બાબતે, નાટકના ગીતોમાં રહેલી કચાશને તેઓ બક્ષતા નથી અને નાટકની મર્યાદાઓને એમણે વીણી વીણીને બતાવી છે તો એના ઉત્તમ પાસાઓ તરફ ધ્યાન પણ દોર્યું છે. (માર્ચ, ૧૯૬૪)

કોઈની પણ શેહશરમમાં કે દાબમાં આવ્યા વિના તરફડિયા વાણીમાં મડિયાના

પ્રતિભાવો વ્યક્ત થયા છે. લાભલાભની ગણતરી કર્યા વિના નિર્ભીકપણે વ્યક્ત થતા મડિયામાં જે આખાબોલાપણાનો ગુણ છે એ લેખનો નોંધનીય હિસ્સો બની જાય છે. સાહિત્ય પરિષદના મુંબઈમાં યોજાયેલા અધિવેશનનો અહેવાલ આપતો લેખ ઓસરતી સર્જકતાનાં ઔંધાણને નામે મળે છે. આ એક જ લેખ વાચતાં તમને અવળી ગંગા, કાંકરો કાઢી નાખવો, ઉંબરો ચઢવો, આંધણ કરવું – જેવા રૂઢિપ્રયોગો મળશે. આ પ્રયોગોથી વાતને ધાર ચઢે છે. મડિયાની વક્વાણી આ સમારંભ શી રીતે યોજવો એ કરતાં શી રીતે ન યોજવો એ માર્ગ પર ફટાય છે. આ નાનકડા લેખમાં સાહિત્ય પરિષદમાં સર્જકોને બદલે રાજનેતાઓ, સિનેતારિકાઓને અપાતા મહત્ત્વની, સર્જકના સન્માનની, સર્જકોની પાંખી હાજરી અને એની ઉપેક્ષા જેવી બાબતો જોડાતી ગઈ છે. આવી સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં મહેમાનો રૂપે અન્યને ખેંચી લાવવાના મનોયત્નો એમને અસહ્ય જણાય છે. 'તેમની નજર સાહિત્ય સિવાયના બીજા કોઈ પદાર્થ પર ચોંટી છે. આવું સ્પષ્ટ કહીને મડિયાએ અસંતુષ્ટ જેવી ગાળ સાંભળવાની પણ અહીં તૈયારી રાખી છે. ધર્મચિંતક સાક્ષરની પત્રકારચર્યા જેવા લેખમાં તેઓ ધીરુભાઈ ઠાકરના પુસ્તક સુદર્શન અને પ્રિયંવદા પુસ્તકની પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરે છે. આ પુસ્તકમાં પ્રકાશિત મણિલાલની સાધના સરસ્વતીને પ્રતિષ્ઠિત કરવાની રહી, એ સાથે સારસ્વતો અંગે વિવેકદષ્ટિ કેળવવાની પણ રહી એમ તારવીને આ લાક્ષણિક પત્રકારના કાર્યને એમણે સમુચિત અંજલિ આપી છે. (નવે. ૧૯૬૩) વિનાયક નંદશંકર મહેતાલિખિત નંદશંકરના જીવનચરિત્રને તેઓએ સુધારાયુગના દિલચરપ દસ્તાવેજ નામે ઓળખાવ્યું છે. વ્યક્તિચિત્રને બદલે એક વ્યાપક સમાજચિત્ર અને યુગચિત્ર બની રહેલા આ પુસ્તકમાં નંદશંકરનો જે બહુશ્રુત અને સંસ્કારપૂત ચહેરો ઝિલાયેલો છે એને સંપાદકે ઊલટથી પ્રગટ કરી આપીને ચરિત્રરસ જેવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. (ડિસે. ૧૯૬૩)

ઐતસિક ત્રિજ્યાઓનું વિસ્તરણ નામના લેખમાં સામયિકોની આર્થિક સ્થિતિનો એક આલેખ અપાયો છે. સંપાદકનો વ્યવસાય ગૌરવપ્રદ કેમ નથી ? એનો ઇતિહાસ તપાસી નાણાંની કટોકટીમાં નાણાં વિના નર નિમાણાની દશાની સુપેરે ચર્યા કરી છે. તેઓએ પ્રશ્ન કર્યો છે કે એના સંચાલનમાં સંપાદકની આંતરિકશ્રી અને શઉર વધારે કાર્યસાધક બને કે નાણાંભંડોળ ? – એનો જવાબ તો જાણીતો છે. મડિયા અહીં ટૂંકું આયુષ્ય ભોગવનાર સામયિકો પણ ઇતિહાસ સર્જી શકે છે એની વાત કરે છે. મડિયાના આ સંપાદકીયમાં એના લયલહેકા, કાકૂઓથી એક નોખા સ્વાદનો અવસર ઊભો થાય છે. ક્યારેક આવા સંપાદકીયમાં રહેલો કટાક્ષ વાચકને શારી નાખનારો બને છે. દેખીતા હાસ્ય પાછળનો ધારદાર કટાક્ષ આપણા સંપ્રતને ઉઘાડું કરી દે છે. લાકડાના લાડુ જેવા લેખમાં લાડુને રાષ્ટ્રીય ભોજન બનાવવા અંગે સંપાદક એક પછી એક જે કારણો રજૂ કરે છે એમાં ભરપૂર હાસ્યનો અનુભવ થાય છે એમ લાડુની સાથે અસ્મિતાને,

આપણી લાડુ પરની કહેવતો અને વ્યવહારને એમણે પ્રગટ કરીને વ્યંગ કર્યો છે. (મે, ૧૯૬૩)

સંપાદકીય લખાણો અન્યને સોંપવાની શિથિલતા મડિયાની વ્યસ્તતાને કારણે ઊભી થઈ હતી. કેટલાક લેખકોના લેખથી ચલાવી લઈ રુચિને નિભાવવાનું પણ થયું છે પરંતુ જેટલા પણ લેખો અત્રતત્રથી મળે છે એમાં મડિયાની સર્જનાત્મક કલમ અછતી રહેતી નથી. માહિતીપ્રચુર લેખોમાં સામગ્રી એકઠી કરવા મડિયા ક્યાં ક્યાં ભમી વળ્યા હશે એ જોઈએ છીએ તો આશ્ચર્ય થયા વિના ના રહે. મડિયાએ આવી વિગતોને એકઠી કરવામાં સારો એવો શ્રમ ઉઠાવ્યો છે. રાધેશ્યામ શર્માએ નોંધ્યું છે તેમ ક્યારેક તો આખો અંક મડિયાના લેખોથી છલકાતો હોય. મિત્રો મશ્કરી પણ કરતા : ‘આ અંકનું નામ મડિયા વિશેષાંક રાખો. (જુઓ : સહરાની ભવ્યતા-રઘુવીર ચૌધરી, આ. ત્રીજી, ૨૦૦૩, પૃ. ૩૦) રુચિને ચલાવવું, એક સૌંદર્યલક્ષી સામયિક તરીકે ચલાવવામાં મડિયાએ પુરુષાર્થ રેડ્યો. એક સંપાદક તરીકેનો રુચિ સાથેનો આ અનુબંધ હતો. મડિયાની શૈલી વેગવંતી અને મરમાળી હોવાથી વાચકોને આ લેખોનું હંમેશાં આકર્ષણ રહેતું હતું. આ શૈલીને કારણે જ સાહિત્યનું પાનું ગાજતું કરી શકનારા એક નોખા પત્રકાર લેખે મડિયાનું પ્રદાન છે.

18

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૯૬) તમારા અંદરના Powerને ઓળખો : (ઇન્દ્રનીલ ઘોષ), અનુ. મીરા ત્રિવેદી, પુનર્મુદ્રણ-૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., અમદાવાદ-મુંબઈ, પૃ. ૧૨૮, કિં. રૂ. ૧૦૦/- (૯૭) લાઈફ Change ફોર્મ્યુલા : (સંતોષ જોષી) અનુ. વૈશાલી વકીલ, ૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., અમદાવાદ-મુંબઈ, પૃ. ૨૬૪, રૂ. ૨૦૦/- (૯૮) મહામંડપ : રજનીકુમાર પંડ્યા, ૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., અમદાવાદ-મુંબઈ, (૯૯) ઓડિયા સાહિત્યદર્શન : અનુ. વર્ષા દાસ, ૨૦૧૪, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૫૨, કિં. રૂ. ૧૫૦/- (૧૦૦) આધુનિકોત્તર વાર્તામાં નારીની છબી : નીતિન રાઠોડ, ૨૦૧૪, ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૦૦, કિં. રૂ. ૧૦૦/-

ઉમાશંકર જોશી ભોળાભાઈ પટેલની દૃષ્ટિએ | શિરીષ પંચાલ

(‘અક્ષરશ : ઉમાશંકર’, ભોળાભાઈ પટેલ, સંપાદક વીરેન્દ્રનારાયણ સિંહ, ૨૦૧૩, પ્રકાશક : આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ, અમદાવાદ-મુંબઈ, પૃ. ૨૬૪, કિંમત : રૂ. ૨૦૦/-)

આજેય મારા જેવાને પ્રશ્ન તો થાય છે, પ્રશ્ન કરતાં કુતૂહલ વિશેષ – ગુજરાતના, અમુક અંશે ભારતના જાહેર જીવનમાં, સાંસ્કૃતિક જીવનમાં આટલો બધો સક્રિય રસ લેવા છતાં ઉમાશંકર જોશી આટલું વિપુલ સર્જન – ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ પણ ઉત્તમ – કેવી રીતે કરી શક્યા હશે, પંડિતયુગનો વારસો જાળવવા, એને સંવર્ધવા જાણે કે તેઓ કટિબદ્ધ હતા. તેમના વિશે વિવેચનલેખો, સંશોધનલેખો લખાયા છે અને લખાતા રહેશે. આ ગ્રંથ ‘અક્ષરશ : ઉમાશંકર’ એ બધામાં ઘણી રીતે જુદો તરી આવે છે. ભોળાભાઈ પટેલ સાતમા દાયકાથી ઉમાશંકર જોશીના આત્મીય રહ્યા, પણ આ આત્મીયતાએ ભોળાભાઈ પટેલના દૃષ્ટિકોણને પક્ષપાતી બનાવ્યો નથી. એટલે જ્યારે તેઓ કહે : ‘૨૦મી સદીમાં એકસો વર્ષ દરમિયાન ગુજરાતી ભાષામાં ઉમાશંકર જેવા સર્વતોમુખી અને સમગ્રદર્શી સાહિત્યકાર બીજા કોઈ નથી.’ (૧૦૪) ત્યારે શું આપણે સૌ એમાં સૂર નહિ પુરાવીએ ? ભોળાભાઈ પટેલ તો ભારતીય સાહિત્યના ભારે મરમી, એટલે પ્રાંતીય અભિમાનથી પીડાયા વિના તેઓ કહે છે : ‘૨વીન્દ્રનાથ પછી અખિલ ભારતીય સ્તરે પણ એમની બરોબરીનો પ્રાણ સાહિત્યકાર ભાગ્યે જ કોઈ હશે.’ અહીં સાહિત્યકારની આગળનું વિશેષણ ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રાણ રહસ્યો ઉકેલનાર કવિની વાત કરનારા બ. ક. ઠાકોર તરત જ યાદ આવ્યા વિના ન રહે.

લંડનની બોવેસ એન્ડ બોવેસ શ્રેણીમાં બોદલેર, રિલ્કે, વાલેરી, લોકર્ડ પર લખાયેલી અદ્ભુત પુસ્તિકાઓ પ્રગટ થઈ હતી તે ભણતાં ભણતાં હાથે ચઢી. ત્યારે થયું કે કોઈ સર્જક વિશે જો પુસ્તિકાઓ કરવી હોય તો આને નમૂના તરીકે સામે રાખી શકાય; ભણાવતાં ભણાવતાં જ્યોફે હાર્ટમેનનું ‘ધી અનમીડિયેટેડ વિઝન’ વાંચવામાં આવ્યું. કોઈ મહત્ત્વના કવિની એક જ કવિતા વિશે જો નિબંધ લખવો હોય તો આ પુસ્તકને સામે રાખી શકાય.

ભોળાભાઈ પટેલે ધાર્યું હોત તો ‘બોવેસ...’ શ્રેણીના જેવું પુસ્તક ઉમાશંકર જોશી વિશે લખી શક્યા હોત. પરંતુ આવું કોઈ આયોજન આ ગ્રંથ પાછળ ન હતું. જુદા જુદા સમયે, જુદા જુદા પ્રયોજને લખાયેલા આ નિબંધોને કશી કાંટછાંટ વિના સંપાદક વીરેન્દ્રનારાયણ સિંહે એકત્રિત કરીને મૂક્યા છે. સ્વાભાવિક રીતે અહીં ખાસ્સાં પુનરાવર્તનો છે, પ્રત્યેક નિબંધને સ્વતંત્ર રીતે જોઈ શકાય એટલા માટે અહીં સંપાદકે પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ નથી કર્યો અને એ એક રીતે સારું થયું છે.

આ ગ્રંથમાં કુલ નવ લેખ છે. કવિતા, એકાંકી, ટૂંકીવાર્તા, સાહિત્યવિવેચન, સંસ્કૃતમાંથી થયેલા અનુવાદ, ચીનમાં ઓપન દિવસ જેવો પ્રવાસગ્રંથ – જેવા વિષયોને અહીં આવરી લેવામાં આવ્યા છે. નવલકથા, નિબંધ, ઇતર પ્રવાસો, સમયરંગ જેવાં પ્રાસંગિક લખાણો, પત્રોને અહીં સ્થાન આપ્યું નથી. જો ભોળાભાઈ પટેલે ઉમાશંકર જોશી વિશે પુસ્તક તૈયાર કરવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો હોત તો આ સર્વનો એમાં સમાવેશ થઈ શક્યો હોત, અને હા – એ ઉપક્રમ રાખવા જેવો હતો.

અહીં આપણને ઉમાશંકર જોશીના સર્જક તરીકેના વ્યક્તિત્વનો તો પરિચય થાય છે જ, સાથે સાથે એક વ્યક્તિ તરીકેનો પરિચય પણ થાય છે. ‘ભોળિયા વિના મારે ભમવા’તા ડુંગરા’નો જીવનમંત્ર ધરાવતા ઉમાશંકર જોશીની એક વાત ભોળાભાઈ પટેલને બહુ સ્પર્શી ગઈ હતી. કવિના શબ્દો ટાંકવામાં આવ્યા છે, ‘કવિધર્મ, સમાજધર્મ અને આત્મધર્મને મૂળે એકરૂપ જ માનતો આવ્યો છું.’ (પ્રખ્યાત સ્વીડિશ ફિલ્મનિર્દેશક બર્ગમેન માનતા હતા કે કલા, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચેનો સંબંધ તૂટ્યો ત્યારથી કલા નબળી પડી હતી.) ઉમાશંકર જોશીની વ્યક્તિ તરીકેની એક બીજી વાત પણ ભોળાભાઈ પટેલને સ્પર્શી ગઈ હતી. ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક જીવનના ઉન્નયનના તેઓ પુરુષાર્થી હતા અને એટલે જ કવિએ પોતાનો પ્રચાર ન કર્યો, આત્મસ્થાપના ન કરી, પોતે અભ્યાસ સમિતિમાં હોય ત્યારે પોતાનાં પુસ્તકોને પાઠ્ય પુસ્તક થવા ન દીધા. અને આથીય એક વધુ મોટો ગુણ તેમને સ્પર્શી ગયો અને તે આ : ‘ઉ. જોશીના વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વમાં વિરોધ નથી.’ કોઈ પણ સ્થળકાળે આ ગુણ વિરલ જ રહ્યો છે. જે વ્યક્તિ ૧૯૫૫માં કનૈયાલાલ મુનશીના આધિપત્યમાંથી સાહિત્ય પરિષદને મુક્ત કરવા માટે પત્રિકાઓ વહેંચે તે વ્યક્તિ ૧૯૭૫ પછી વધુ હિંમત દાખવીને ઇંદિરા ગાંધીએ લાદેલી કટોકટીનો વિરોધ કરે.

ઉમાશંકર જોશીએ ‘આસ્વાદમૂલક અવબોધકથા’ જેવો પ્રયોગ રૂઢ કર્યો હતો, ભોળાભાઈ પટેલને એ સ્પર્શી ગયો છે, અને એટલે જુઓ – તેમનો વિવેચનાત્મક અભિગમ આસ્વાદમૂલક છે, રચનારીતિની સંકુલતાઓમાં તેઓ એટલા બધા ઊંડે ઊતરતા નથી. કવિના સંવેદનાવિશ્વમાં પ્રવેશીને તેઓ વાચકની સંવેદનાને ઉખાપૂર્ણ રીતે સ્પર્શવા માગે છે. સાથે સાથે ભારતીય સાહિત્ય તથા અન્ય વિદેશી સાહિત્યના અભ્યાસી હોવાને કારણે તેઓ તુલનાત્મક અભિગમ લઈને ચાલે છે, વળી કેટલીક વખત કોઈ નિબંધ વિવેચનલેખ બનવાને બદલે સર્જનાત્મક નિબંધની નજીક જઈ પહોંચે છે અને એને કારણે મોટા ભાગના સાહિત્યરસિકોને સ્પર્શી જશે.

ઉમાશંકર જોશીની કવિતા વિશે અહીં જે દીર્ઘ લેખ છે તે માહિતીપ્રધાન છે, પ્રાચીનાની ભાષા તત્સમપ્રધાન હોવાને કારણે નાટકને ઓછી અનુરૂપ છે એ મર્યાદા તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. દીર્ઘ સમયપટ પર સર્જાયેલી આ કવિતામાં એક બાજુ

સંશય અને બીજી બાજુ શ્રદ્ધાબોધ છે એ વિરોધને વિવેચક સારી રીતે ઉપસાવી શક્યા છે, ‘મહાપ્રસ્થાન’ની ચર્ચા કરતી વખતે વ્યાસના મહાભારત કરતાં ‘મહાપ્રસ્થાન’ કઈ રીતે જુદું પડે છે તેની ચર્ચા થઈ હોવા છતાં કવિકર્મની ચર્ચા થોડી વધુ કરવા જેવી હતી – જોકે આ કૃતિની ઇાંદસ અભિવ્યક્તિના પ્રશ્નો ચર્ચવામાં આવ્યા છે. વળી જ્યારે ભોળાભાઈ પટેલ ઉમાશંકર જોશીના તથા નરેશ મહેતાના મહાપ્રસ્થાનની તુલના કરે છે ત્યારે તેમને હિંદી કવિની કૃતિ રાજનીતિના ભાર નીચે દબાઈ જતી લાગે છે, કદાચ હિંદી કવિતાની પરંપરા પણ એ માટે જવાબદાર હોઈ શકે.

કોઈને પ્રશ્ન થશે કે ભોળાભાઈ પટેલ ‘સપ્તપદી’નું બહુમાન કરે એ તો સમજાય પણ ‘વિશ્વશાંતિ’ને ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘટનારૂપ શા માટે ઓળખાવે છે ? તટસ્થ રીતે જોવા જઈએ તો આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યના વાતાવરણમાં ‘વિશ્વશાંતિ’નું અવમૂલ્યન થયું હતું, કદાચ માત્ર ‘વિશ્વશાંતિ’નું નહીં પરંતુ ગાંધીયુગની કવિતાનું સુધ્ધાં અવમૂલ્યન થયું હતું. આજે આપણને એનું મહત્ત્વ જરા જુદી રીતે સમજાય છે. પ્રશ્ન માત્ર પર્યાવરણીય સમતુલાનો નથી, સાંપ્રત યુગબોધ સાથે ત્રીસીનો યુગબોધ સંકળાઈ જતો લાગશે. વળી ગુજરાતી કવિતાના વ્યાપક સંદર્ભને અહીં વિસારે પાડવામાં આવ્યો નથી. આમ છતાં એવું તો લાગશે જ કે ભોળાભાઈ પટેલે ‘સપ્તપદી’ની ચર્ચા આગલી કવિતાની ચર્ચા કરતાં વધુ સારી રીતે કરી છે.

સમગ્ર જગતમાં એક યા બીજી રીતે આધ્યાત્મિક કવિતા સર્જાતી આવી છે. પ્રશ્ન એ છે કે આ આધ્યાત્મિક કવિતાની ભોંય કઈ છે ? ઉમાશંકર જોશીરચિત ‘દયારામનો તંબૂર જોઈને’ કવિતા વાંચીને ભોળાભાઈ પટેલનું આ તારણ જુઓ – ‘માનવીય પ્રેમની અનુભૂતિ વિના દિવ્ય-ઈશ્વરીય પ્રેમની અભિવ્યક્તિ દુષ્કર છે, કેમ કે એ અભિવ્યક્તિનાં કલ્પનો-પ્રતીકો લૌકિક પ્રેમનાં હોય છે, એ કલ્પનો, પ્રતીકો ઠાલાં બની રહે, જો કવિને માનવીય ધરાતલ પર એનો સઘન અનુભવ ન હોય - પછી ભલે કવિ એ ધરાતલને અતિક્રમી ગયા હોય.’ (૯૯)

એક બીજો મહત્ત્વનો લેખ છે : ‘ઉમાશંકર જોશીની સંસ્કૃત પર્યેષણા’. કોઈ સાહિત્યકાર ઉત્તરાવસ્થામાં જે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરે તેનાં મૂળિયાં તો બહુ પહેલેથી નંખાયેલાં હોય છે. ‘આખો : એક અધ્યયન’માં ઉ. જોશીનાં ઘણાં મહત્ત્વનાં વિવેચનગૃહીતો રહેલાં છે. એવી જ રીતે પાછળથી સંસ્કૃત સાહિત્યના જે કોઈ અનુવાદ થયા અથવા તેના વિશે જે કંઈ લખાયું તેનાં મૂળિયાં ‘મહાભારતમાં માનવતા’ (૧૯૩૯) નામના નિબંધમાં જોવા મળશે. આપણા વિવેચક સાચું જ કહે છે કે વ્યાસ, વાલ્મીકિ, કાલિદાસ, ભવભૂતિ, રવીન્દ્રનાથનો વારસો અહીં ઝિલાયો છે. ભોળાભાઈ પટેલના કહેવાથી આપણને જાણવા મળે છે કે મહાભારત ઉપર ઉમાશંકર જોશીએ આપેલાં વ્યાખ્યાનો લિપિબદ્ધ થઈ શક્યાં ન હતાં, ધ્વનિમુદ્રિત થયાં હશે કે કેમ...

ભારતીય સાહિત્ય કે કલા વિશેના પાશ્ચાત્ય અભિગમોની મર્યાદા તો આપણે સૌ આજે જાણીએ છીએ. એ. કે. વોર્ડરે તો પશ્ચિમને ઇશારે વિચારતા-લખતા ભારતીય વિચારકોની પણ ટીકા કરી હતી. ભોળાભાઈ પટેલે પણ આ દિશામાં આપણું ધ્યાન દોર્યું જ છે. જાણીતા કલાચિંતક સુઝાન્ન લેંગરે ‘ફીલિંગ એન્ડ ફોર્મ’માં સ્પષ્ટ જણાવ્યું જ છે કે નાટક વિશે આખા વિશ્વમાં શ્રેષ્ઠ ચિંતન ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્રમાં થયું હતું. ઉમાશંકર જોશીનો એક આગ્રહ ભોળાભાઈ પટેલે નોંધ્યો છે : સંસ્કૃત સાહિત્યને સૌંદર્યાત્મક કૃતિલક્ષી ધોરણે તપાસવું જોઈએ. વળી આજે જ્યારે આપણે સંસ્કૃત સાહિત્ય વિશે લખીએ-વિચારીએ ત્યારે આપણી પદ્ધતિ કેવી હોવી જોઈએ ? ઉ. જોશી સંસ્કૃત કૃતિઓની ચર્ચા કેવી રીતે કરે છે ? ‘એમની વિવેચના વાંચતાં કાલિદાસ અને ભવભૂતિ આપણા સમયના કવિઓ બની જાય છે.’ (૧૧૪)

આ બધી ઉત્તમ કક્ષાની ચર્ચાઓની પડછે જ્યારે એકાંકી અને ટૂંકી વાર્તાઓની ચર્ચાને જોઈશું ત્યારે એમ લાગશે કે આ સ્વરૂપોમાં કવિત્વ અને રચનારીતિની દૃષ્ટિએ સર્જકે જે કામ કર્યું છે તેની ચર્ચા પાંખી થઈ છે. એક મુદ્દો યોગ્ય રીતે નોંધ્યો છે કે આ કૃતિઓને ભાવનાવાદ કે વાસ્તવવાદની અભિવ્યક્તિ તરીકે જોવાને બદલે કલાસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ જોવી જોઈએ. ભોળાભાઈ પટેલે ‘ઝાકળિયું’ વાર્તાનો સામાજિક સંદર્ભ આપ્યો છે, સમય મળ્યો હોત તો કવિની બધી જ રચનાઓનો સામાજિક સંદર્ભ કલાત્મકતાના સ્પર્શ વડે કેવી ધાર કાઢે છે તેની ચર્ચા તેમણે કરી હોત, અને એવું તો નથી કે તેઓ એ ન કરી શક્યા હોત. ‘સપ્તપદી’ની ચર્ચા એની સાખ પૂરશે.

છેક ૧૯૬૪માં ભોળાભાઈ પટેલે ઉમાશંકર જોશીના ચાર વિવેચનસંગ્રહો (અભિરુચિ, શૈલી અને સ્વરૂપ, નિરીક્ષા અને કવિની સાધના)ને ધ્યાનમાં રાખીને ચર્ચા કરી હતી. કવિતાશિક્ષક બલવંતરાય ઠાકોરને સ્વીકારવા છતાં તેમના પ્રભાવને કારણે ગુજરાતી કવિતાને હાનિ થઈ તેની નોંધ લેતા કે માત્રામેળ છંદ પારખવામાં નિષ્ફળ ગયેલા વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીને નિમિત્તે ગુજરાતી કવિતાની કહેવાતી મર્યાદાઓની ચર્ચા તટસ્થ રીતે કરે છે. અહીં જે-તે વિવેચનસંચયમાં સમાવિષ્ટ નિબંધોની ચર્ચા છે; આજે પચાસ વર્ષે, ઉમાશંકર જોશીના બધા જ વિવેચનગ્રંથો પ્રગટ થઈ ગયા છે ત્યારે, આખી ચર્ચાની પદ્ધતિ બદલાય, આ પચાસ વર્ષમાં સર્જન/વિવેચનક્ષેત્રે થયેલા વિકાસનો સંદર્ભ એમાં ઉમેરાય તે સ્વાભાવિક છે. આજે આપણે ભોળાભાઈ પટેલની એ વિવેચનાને વિસ્તારી શકીએ.

આ ગ્રંથનું એક મહત્ત્વનું પાસું ઉમાશંકર જોશી સાથેના વાર્તાલાપોની નોંધ છે. સાવ અનોપચારિક રીતે થયેલી વાતચીતોમાંથી એક જુદી છબિ જોવા મળે છે. આ ગપસપમાંથી ઉ. જોશીના કેટલાક અભિપ્રાયો નોંધી રાખવા જેવા છે :

‘ટાગોરની અસર રાજેન્દ્ર પર સવિશેષ છે. ખરી રીતે તો હિંદીમાં છળાવાદ જેમ

ટાગોરની અસર તમે કોણ્યો, તેમ અમારી પહેલાંના કે અમારી પેઢીના કવિઓ પર રવીન્દ્રનાથની અસર પડવી જોઈએ પણ અમે પ્રયત્નપૂર્વક બચ્યા. એ સમય વીતી ગયા પછી વીસ-ત્રીસ વરસે હવે એ અસર ઝીલવાનો શો અર્થ છે ?' (૧૬૪)

*

‘દિનકરને નોબેલ પ્રાઈઝ મળે તોપણ ના ન પાડે તેવા ખરા. આપણું પુસ્તક ઇનામને પાત્ર નથી, તો ઇનામ ન લેવાય તેવું તેમને થાય નહિ.’ (૧૬૫)

*

‘મેં તો બે સૂત્ર રાખ્યાં છે : (૧) સુરેશ જોષી આપણું સદ્ભાગ્ય હોય તો ઠેકાણે આવે. (૨) સુરેશ જોષી ઝખ મારીને, પોતાને માટે ઠેકાણે આવશે.’ (૧૬૬)

*

સુ. જો.ની વિવેચનાપદ્ધતિ સંદર્ભે : ‘એક બાગમાં અનેક પ્રકારનાં પુષ્પો છે, સફેદ રંગનાં જ કેટલાં ? જૂઈ, મોગરા, ચમેલી, ધોળું ગુલાબ, તગર, ચાંદની, બધાંનાં રંગ ધોળા જ છે ? પણ જૂઈમાં મોગરાની સુગંધ નથી, ગુલાબમાં ચમેલીની સુગંધ નથી, એમ કહેવાથી ફાયદો શો ? આમાં આ નથી, આમાં તે નથી... (આ દષ્ટિકોણને) હું નાસ્તિવાચક કહું છું. એક (માસિક) પત્ર આપણી પાસે હોય એટલે લખીને પ્રસિદ્ધ થઈ જવાનો મોહ જાગે. સુરેશ જોષીએ નવલકથા વિશે જે લખ્યું છે તે પચ્ચીસ વર્ષ પછી એ પોતે છપાવશે ? એવું લખાવું જોઈએ કે વાંચનારની વંચના ન થાય.’ (૧૬૬)

*

‘આપણે ત્યાં અછાંદસ (કવિતા) અનિવાર્યતામાંથી જન્મી નથી.’ (૧૬૮)

*

‘સૌ પોતપોતાના લેખો જ વાંચે છે.’ (૧૭૧)

*

‘આપણે એકત્રાસે ત્રણેય નામો (કાફકા, કેમ્બ્રૂ, સાર્ત્ર) લઈએ છીએ પણ ત્રણેય કેટલા ભિન્ન છે ! આપણે એમના અનુકરણમાં સાહ્ય સમજીએ છીએ. એવી ઉત્તમ કલાકૃતિ આપી શકતા નથી. ખરી વાત તો એ છે કે એ બધાને પચાવીને પણ ઉત્તમ કૃતિ તરફ લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. નવીનતા કે ફેશન પર નહિ.’ (૧૭૧)

*

દયારામ અવશ્ય પહેલી પંક્તિથી આગળ ટકતો નથી. પણ પહેલી પંક્તિમાં ગુજરાતી ભાષાનું કેટલું બળ પ્રગટ થાય છે ? (૧૭૮)

*

‘ત્યાંના (યુરોપના) સાહિત્યકારો ‘જીવે’ છે. આપણે જીવતા નથી. ના, એમ પૂછો કે આપણે જીવીએ છીએ ? ત્યાંના લેખકોમાં ‘awareness’ કેટલી બધી છે ? આપણે એવી awareness બતાવી છે ? યુરોપનો પ્રભાવ આપણા પર પડે તે સ્વાભાવિક છે.

આપણે શરૂમાં એનું અનુકરણ કરીએ તેમાં ખોટું નથી, પણ ટેક ઓફનો પિરિયડ હવે આવવો જોઈએ. જાપાની સાહિત્યમાં આ ટેક ઓફનો પિરિયડ આવી ગયો. હજી આપણા તો Scholl Boy's essays છે. આપણે એવી નવલકથા નથી આપી જે બધા દેશના, અરે આપણા આખા દેશના લોકોએ વાંચવી પડે. રવીન્દ્રનાથ જે જીવન જીવ્યા છે, પદ્માના તીર પર 'એમને જે અનુભવો મળ્યા તેમનો' તેમણે વિનિયોગ કર્યો છે. એમના જેવું કેટલા બીજા લોકો જીવે છે ? વળી, આજનો સાહિત્યકાર વિશ્વના તમામ અનુભવોનાં સંવેદનો અનુભવે છે એટલે યુરોપમાં બનતી ઘટનાઓથી આપણા સાહિત્યકારો પણ પ્રભાવિત હોય. મુખ્ય વસ્તુ છે 'પ્રતિભા' - પ્રતિભાશાળી સર્જક હોય તો તે એક આઇલેન્ડના ખૂણામાં બેસીને નવલકથા લખે ને આખા વિશ્વને વાંચવી પડે. નોર્વેનો ઇબ્સન. કેટલી વસ્તી નોર્વેની ? અને છતાં આપણે ઇબ્સન વાંચીએ છીએ. આપણું એક નાટક ત્યાં ભજવાયું ? શેક્સપિયર ગમે તે ભાષાપ્રદેશમાં થયો હોત તોયે શેક્સપિયર તો આપણે વાંચત જ.'

કવિએ કહ્યું : આપણે આધ્યાત્મિકતા કેવી ? આપણે ધનના ચરુ પર બેઠેલા સાપ જેવા છીએ. આપણે વાતો કરીએ છીએ વ્યાસ, વાલ્મીકિ, વાણવલ્ક્ય, શંકરાચાર્યની - વાસ્તવમાં તો આપણે આધ્યાત્મિક દેવાળું જ કાઢ્યું છે. અને દેવાળું તો શેઠ કાઢે. આપણે તો કશું હતું જ નહિ, જે ખોઈ બેસીએ. (૧૮૨)

*

પરાર્થે તરે આંખમાં આંસુ જ્યારે
મળે મર્દને સ્ત્રીની ઊંચાઈ ત્યારે.

*

આ બધું સંપડાવી આપવા માટે આપણે ભોળાભાઈ પટેલના આભારી છીએ. સંપાદક વીરેન્દ્રનારાયણ સિંહે આ ભાથું સંપડાવી આપ્યું એ બદલ આનંદપૂર્ણ કૃતજ્ઞતા. બીજી આવૃત્તિ વખતે સૂચિનો સમાવેશ પણ થશે.

(૬-૮-૨૦૧૩)

‘કવિદ્વય’નાં સોનેટ | દક્ષા વ્યાસ

(‘કવિદ્વય’ : સંપાદક - દેવેન્દ્ર દવે, રંગદ્વાર પ્રકાશન, પ્ર. આ. ૨૦૧૩, પૃ. ૧૨૨, કિં. ૧૦૦/-)

જશવંત દેસાઈ અને હેમંત દેસાઈનાં પ્રતિનિધિ સોનેટોના સંપાદનમાં અનુક્રમે ‘આરઝૂ’ (‘૬૭) અને ‘અંતરતમ’ (‘૮૨)માંથી પર (બાવન) તથા ‘ઈગિત’ (‘૬૧) અને ‘સોનલમૃગ’ (‘૭૬)માંથી ૩૯ સોનેટો પસંદ થયાં છે. સંગ્રહના આરંભે સંપાદકે આપેલા આસ્વાદલક્ષી પરિચયમાં ‘તેમના સર્જનકાળનાં સોનેટો ભાવકોને માણવા મળે’ એવો ઉદ્દેશ દર્શાવ્યો છે.

આ સોનેટોમાંથી પસાર થતાં કેટલાંક રસપ્રદ નિરીક્ષણો તારવી શકાય છે. ઉત્તમ

કવિઓના પ્રિય વિષય છે પ્રેમ અને પ્રકૃતિ. એ ઉપરાંત જશવંત દેસાઈનાં સોનેટોમાં દીનજનવાત્સલ્ય, ઊર્ધ્વની અભીપ્સા, અપત્યવાત્સલ્ય, માતા-પિતા પ્રત્યેની પ્રીતિ અને વૃદ્ધત્વવિષયક સંવેદનો પણ ઊંઘાયાં છે, તો હેમંત દેસાઈનાં સોનેટોમાં મૃત્યુ અને દાંપત્યવિષયક સંવેદનો. બંને કવિઓ વિષયવસ્તુનો મરોડ, છંદ-પ્રાસની શિસ્ત દ્વારા સોનેટનું આકારસૌષ્ઠવ સિદ્ધ કરવા અંગે સભાન છે. સમજપૂર્વક સોનેટને ખેડે છે. પદાવલિ કૃતક ન બને માટે પ્રાસ છોડે છે અને પદ્યને પ્રવાહી રાખે છે. બંનેમાં છંદનું વૈવિધ્ય છે; પરંતુ જશવંત દેસાઈને શિખરિણી અને વસંતતિલકા તથા વસંતમૃદંગમાં વિશેષ ફાવટ છે જ્યારે હેમંત દેસાઈને પૃથ્વી, શિખરિણી અને વસંતમૃદંગમાં. એકની શૈલીમાં સરળતા, પ્રાસાદિકતા, સહજતા અને ખુલ્લાપણું વિશેષ પમાય છે. એ ગાંધીયુગની કવિતાથી વિશેષ પ્રભાવિત પણ છે તો અન્યની અભિવ્યક્તિમાં સંકુલતા અને કાવ્યજ્ઞની વિદગ્ધતા જોવા મળે છે. એ અનુગાંધી યુગની સૌંદર્યદર્શી કવિતા તરફ વિશેષ ઢળેલા છે.

જશવંત દેસાઈનાં સોનેટોમાં ગાંધીયુગની જીવનભાવનાના સંસ્કાર સહજ રીતે વણાતા આવતા જણાય છે. ‘અધિકતર’ની અંતિમ પંક્તિઓ ઉમાશંકર-સુંદરમનું એક સાથે સ્મરણ કરાવે છે :

ઋતુઓ સૌ ચાહું, પણ અધિક ચાહું મન મુજ
દીસે જે કેં ચ્હાવા સરખું – કરી જલે ઝટ નિજ ! (૨૩)

‘પ્રથમ મિલન’ ઉમાશંકરના ‘મનુજ મુજશી’ના સંવેદન સાથે જોડે છે તો ‘ગયાં રે...’ ઉશનસૂના ‘વળાવી બા, આવી’ના. ‘હજી મારા દેશે’માં પ્રગટ દીનજનવાત્સલ્ય અને આશાભર્યા ઉદ્ગારો ગાંધીયુગને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

તથાપિ અનેક સોનેટો કવિની પોતીકી મુદ્રા સાથે કવિત્વશક્તિના તેજે ઝબકે છે. ‘આરઝૂ’માં રસ અને સૌંદર્યની ઊંડી આરત અને કલ્પનાનું નાવીન્ય સ્પર્શી જાય છે. ‘વર્ષારંભે’માં ઉકળાટને શમાવતી વર્ષાધારાને કવિ એક મધુર રૂપકમાં ગૂંથી લઈ મઝાનું ભાવચિત્ર રચે છે :

ધારે સહસ્ર નભ ધેનુ પછી શી દૂલે !
ને વિશ્વવત્સ ઊછળી ઊછળી શું રીઝે ! (૨૯)

‘શિશિર’, ‘પરિવર્તન’, ‘ગ્રીષ્મ’, ‘રમણે’ વગેરે પ્રકૃતિ વિષયક કૃતિઓ જીવંત વર્ણનોને કારણે આસ્વાદ્ય બની છે. એકાએક ડમરી ઊઠે અને વાતાવરણને પલટી નાખે :

નીલગગનમાં જાણે પીંછી ફરી વળી ધૂસર,
પીળચટ ધસી આવ્યાં અભો, ચડે જ્યમ કો જવર;
ફંગલી દઈ સૌ અંકુશોને મદોન્મત્ત વાયરો
ગજ સમ વળ્યો ઘૂમી હ્યાં ત્યાં બધે અકળાયેલો. (૩૭)

‘આશંકા’, ‘દીન કાં ?’, ‘આરત’ નાયકની ઉત્કટ પ્રીતિને વ્યક્ત કરે છે. ‘પ્રણય’માં એ સંવેદન અત્યંત લાઘવથી આ રીતે મુકાયું છે :

તવાશ્લેષે થાયે મરણ - પરમાન્દની ઘડી ! (૩૯)

વર્ણનશક્તિને બળે ‘કંપ’માં અપત્યવાત્સલ્યને મળેલી ગતિશીલ અભિવ્યક્તિ મનને હરી લે છે. સવારે ઊઠતાંવેંત, રસોડે કામ કરતાં કે સખીસંગે વાતો કરતાંય માનું હૃદય કેવું સતત શિશુમય રહે છે તેનું જીવંત મધુર દર્શન આ સોનેટમાં કરવા જેવું છે. એવું જ મર્માળું, અવિસ્મરણીય સોનેટ છે ‘અવધિ’. આંખોમાં અંજાયેલી ગઈ કાલની મુગ્ધતા, હૈયાની અધીરાઈ, સ્મરણોનું માધુર્ય... સઘળું ક્ષીણ થઈ જતાં નાયક જીવનયાત્રાના અંતિમ પડાવે જીવતેજીવત મૃત્યુની મર્મવિદારક પ્રતીતિ કરે છે :

પૂરી થૈ છે મારી અવ જીવનયાત્રા, હું મૃત છું :

હું દેખાઉં છું તે વહત મુજને ડાઘુજન છું - (૫૪)

ઠાકોરના વાર્ધક્યવિષયક સોનેટની હારોહાર બેસવાની આકૃતિમાં ક્ષમતા છે. સરળતા, પ્રસાદ, વિશદના, ભાવપૂર્ણતા આ સોનેટોની લાક્ષણિકતા છે. કવિને શેક્સપિરિયન શૈલીનાં સોનેટો સહજસિદ્ધ જણાય છે.

હેમંત દેસાઈનો પ્રણયી નાયક સ્મરણોમાં વિશેષ રાચે છે. ‘કદીક’માં સ્મરણનો મહિમા કરતાં કવિ કહે છે :

શકાત ક્યમ વર્તમાન દહતો મહાત જીરવી

કદી ન સ્મરણાંબુએ ભીંજવું શક્ય હોતે યદિ ! (૮૫)

‘પુનર્મિલન’માં વર્ષો પછી પુનઃ મળેલી નાયિકા પહેલાં જેવી જ રમ્ય છે :

એ એ જ રૂપ, રજની સમી એ જ રમ્યતા,

ઉત્કૃલ્લ પોયણી સમાં શુચિ પોપચાંમાં

એ એ જ આરત ઢળી... (૭૮)

પરંતુ વાયક પોતે એનો એ જ રહ્યો નથી. એનું હૈયું જાણે પાષાણ બની ગયું છે એવા મર્માળા મરોડથી સોનેટનો ઘાટ ઘડાયો છે. એમની કૃતિઓમાં પ્રણયમાં વિરહનું સંવેદન વિશેષ ઝિલાયું છે.

સંગ્રહનું ‘પૃથ્વી’ સોનેટ અશેષ માણવા જેવું છે. પ્રથમ ખંડમાં પ્રકૃતિની પ્રસન્નકર અનુભૂતિનું રસાળ અંકન છે :

હવાય જહીં ઘેરી ઘેરી બસ વ્હાલ વેરી રહી ! (૮૩)

પ્રકૃતિસત્ત્વો થકી જ પૃથ્વી તીર્થરૂપ બની હોવાની કવિની પ્રતીતિ છે :

અહીં સ્થિત; ન ઊપડે ચરણ માહરા વિશ્વથ

અને મન કરે પરિક્રમણ - લાઘ્યું શું તીરથ ! (૮૩)

નારીની સંતાનસુખની અભીપ્સાને કેન્દ્રમાં રાખીને થયેલી રચનાઓમાં સોનેટરચી 'હવે' ધ્યાનાર્હ છે. પ્રથમ રચનામાં સંતાનના અભાવે અનુભવાતો ખાલીપો - વેદના વ્યક્ત થાય છે તો બીજામાં ગર્ભ રહ્યાનો આનંદ અને વિફલતાની પીડા.

હસી ઊઠ્યાં નેત્રો, સહજ છલકીને ઢળી ગયાં ! (૯૭)

એ ઉપાડ કેટલો આહ્વાદક છે ! પરંતુ અંતે પ્રાપ્તિ તો છે પીડાની જ :

હવે : નેત્રે ધારા સતત વરસે શ્રાવણી તણી

અને હું દુર્ભાગી અવશ રહું તારી મુખ ભણી ! (૯૮)

ત્રીજા સોનેટમાં અન્યનાં બાળકોને ળાલ કરતી નાયિકાના વર્ણન સાથે કિંચિત્, સમાધાન થાય છે. અહીં પત્નીની ઝંખના, આનંદ, પીડાને નાયક-પતિ વર્ણવે છે. એથી એનું સમસંવેદનશીલ ઉદાત્ત ચરિત્ર પણ ઉજાગર થાય છે.

જીવનમાં અનુભવાતાં આશા-નિરાશા, ઉત્સાહ-અવસાદનાં સંવેદનો પણ કેટલીક કૃતિઓમાં સુપેરે ઝિલાયાં છે. 'વહન', 'સ્થિત્યંતર' જેવામાં જિંદગીની મજબૂરીને, ઘોર નિરાશાને વાચા મળી છે :

આંહીં કશુંય નહીં પ્રાપ્ત.... છતાંય જીવવું ?

છે બેવફા પ્રિયતમા સમી છવ્વેશી

આ જિંદગી, તદપિએની પરે હું મોહ્યો ! (૯૭)

તો 'સફર'માં આગળ વધવાનાં બળ-ખુમારી પણ સશક્ત અભિવ્યક્તિ પામ્યાં છે :

થવું સ્થગિત કાં વૃથા ? ! બસ યહી જ રફતાર હો

અનંત પથ વિસ્તરો; ચલો ચરણ નિત્ય, લક્ષ્ય આઘે રહો. (૧૧૦)

ભાવ-સંવેદનની સૂક્ષ્મતા, અભિવ્યક્તિની સંકુલતા આ સોનેટોની લાક્ષણિકતા બને છે. પૃથ્વી છંદ પરની કવિની હથોટી તરત ધ્યાન ખેંચે છે.

લગભગ એક જ સમયમાં સમાન સ્વરૂપ ઉપર કામ કરતા બે કવિઓને અહીં પાસે પાસે મૂકીને આસ્વાદવાનો અવસર મળે છે.

દક્ષા વ્યાસ

શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓનું સંપાદન : ૨૦૦૫ ની

શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ | ડૉ. વિશ્વનાથ પટેલ

('૨૦૦૫ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ' : સં. વિનેશ અંતાણી, આર. આર. શેઠની કંપીન, પાર્ક પૂર્વ, ક્રિં. ૩. ૧૫૦)

આપણે ત્યાં જેમ સર્જન અને વિવેચનનો મહિમા સ્વીકારાયો છે, તેમ સંપાદનનો પણ વિશેષ મહિમા હોય છે. દર વર્ષે ગુજરાતી સાહિત્યકૃતિઓનાં વિવિધ

સંપાદનો થતાં રહે છે અને કેટલાંક સંપાદનો તો આઘાતજનક પણ હોય છે. સંપાદનની પરિભાષા બદલાઈ ચૂકી છે. ત્યારે આપણને વર્ષ ૨૦૦૫ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓનું ઉત્તમ સંપાદન પ્રાપ્ત થાય છે.

બરા અર્થમાં સંપાદન કહેવાય એવું સંપાદકીય પુસ્તક વીનેશ અંતાણીએ કર્યું છે એનો આનંદ છે. વીનેશભાઈની વાર્તાઓ પસંદ કરવાની ખૂબી અનેરી છે. ૨૦૦૫માં પ્રગટ થયેલી વાર્તાઓની યાદી પર દષ્ટિપાત કરતાં આ બાબત વધુ સ્પષ્ટ થાય છે. સંપાદકની ચીવટતાનો સંસ્પર્શ અહીં થયા વિના રહેતો નથી. સંપાદનની વિશેષતા એ છે કે પસંદ કરાયેલ દરેક વાર્તાના સર્જકની જે તે વાર્તા વિશે ટૂંકી કેફિયત રજૂ કરાઈ છે. વીનેશભાઈ વાર્તાઓ વિશે ક્યારેક તો એટલી બધી વિશેષતાઓ તાકી બતાવે છે કે ભાવક મૂંઝાય છે, પણ વાર્તાને જાણવા-માણવાનો આનંદ અનેરો થઈ જાય છે. અર્થાત્ આ સંપાદનમાં સંપાદકની સૂઝ અને સર્જકના 'સ્વ'નો અવાજ સાંપડ્યો છે, તેમની મહેનત ઊગી નીકળી છે.

આ સંપાદનમાં ઓગણીસ વાર્તાઓનો સમાવેશ કર્યો છે. બધી જ વાર્તા ઉત્તમ છે એમ કહેવાની જરૂર જણાતી નથી. તેમ છતાં મારી અભિરુચિ પ્રમાણે વાર્તાઓને માણવા-પ્રમાણવાનો અભિગમ રાખ્યો છે.

'દૂટી' અજિત ઠાકોરની 'દૂટી' વાર્તા પ્રતીકાત્મક વાર્તા છે. વાર્તાનું ઉચ્ચારાયેલ વિધાન 'પેટે તો હારુ છે પણ દૂટી પાકે એનું હું ઓહડ તખાં?'માં મા-દીકરાઓ વચ્ચેના નાભિના સંબંધની વાત રજૂ કરાઈ છે. ભાઈ-ભાઈઓને જુદા થવાની સામાજિક ઘટનાને વાર્તાકારે બાની લથડતી તબિયતથી પરિવારમાં જાગેલી ક્ષણિક નિઃસ્વાર્થની ભાવના, લાગણીભીના સંબંધો કેવા વિખેરાઈ જાય છે તે પ્રસંગનું કરેલું આલેખન આકર્ષક બન્યું છે.

ટૂંકાં-ટૂંકાં વાક્યોવાળી શૈલી વાર્તાને સતત ગતિશીલ રાખે છે. વાર્તાકારે પાત્રોનાં આંતર-બાહ્ય વ્યક્તિત્વને સહજપણે ઉપસાવ્યાં છે. મા-દીકરાના સંબંધની નક્કર વાસ્તવિકતાને વાર્તાકારે અહીં પ્રગટ કરી છે.

'પરીકથા' ઈલા આરબ મહેતાની 'પરીકથા' વાર્તામાં ફેન્ટસીનો વિનિયોગ થયો છે. બાવીસમી સદીના જનજીવનની કલ્પના કરવામાં આવી છે. વાર્તાનાયક કરણનાથ અવકાશમાં વસાહત બાંધીને વસતા માનવસમુદાયની રક્ષા કરનારો અધિકારી છે, ને બસો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવવાની લાલસા ધરાવે છે. બાવીસમી સદીના વિજ્ઞાનને તેણે બસો વર્ષનું આયુષ્ય આપ્યું પણ છે. પત્ની સરમાએ આવા લાંબા જીવન જીવવાની લાલસામાંથી મુક્તિ મેળવી છે. દોઢસો વર્ષના એકાકી જીવન પછી કરણનાથ સ્વેચ્છાએ મરવાના કેમ્પમાં જવા માટે રવાના થઈ જાય છે. આકાશ અને મીત્સુનની

પ્રેમકથાને વાર્તાકારે સાથે વણી લીધી છે - 'લાંબું પણ અર્થહીન જીવનનું કોઈ મહત્ત્વ નથી પરંતુ ટૂંકું તથા અર્થસભર જીવન જ સાચું જીવન છે.' પ્રકૃતિથી અલગ થઈને જીવેલા જીવનનો કોઈ આનંદ હોતો જ નથી તેવો ભાવ અહીં ફલિત થાય છે. બદલાતા જીવન સાથે માનવજીવનની અર્થહીનતાનો વાર્તાકારે અહીં સુપેરે પરિચય કરાવ્યો છે.

'નવવધૂ' વાર્તાનું શીર્ષક યથાર્થ જ છે. આ વાર્તાનું કથનક કેટલેક અંશે પેટલીકરની 'લોહીની સગાઈ'નું સ્મરણ કરાવે છે, પરંતુ વાર્તા અંત તરફ જતાં શીર્ષકને વરે છે, દીકરી રાધા માટે અનેક દુઃખો વેઠનાર માતા કાશીના વ્યક્તિત્વને વાર્તાકારે સુપેરે રજૂ કર્યું છે. જેના મગજનો વિકાસ નથી થયો તેવી દીકરીના ભાવિ માટે સતત ચિંતાતુર રહેતી કાશી પોતાના દામ્પત્યજીવનને સુધ્ધા વિસરી જાય છે. અપંગ છગનલાલ સાથે થયેલાં દીકરીનાં લગ્નથી ચિંતિત કાશીને જ્યારે છગનલાલ અને દીકરી રાધાના સુમેળની ખબર પડે છે ત્યારે તેની અંદર ગંઠાઈ ગયેલી પતિ-પત્ની વચ્ચેની સંવેદનાઓ સફાળી જાગે છે, ને પતિસુખનો અનેરો આનંદ લૂંટે છે. ખરા અર્થમાં કાશી ત્યારે જ નવવધૂના રૂપમાં પ્રગટતી દેખાય છે.

'પપ્પા' વાર્તામાં વાર્તાકારે પાત્રોનાં આંતરજગત અને વસ્તુજગતમાંથી સંકેતો ઊભા કર્યાં છે. વિદેશમાં વસવાટ કરતો દીકરો લાંબા સમય પછી પપ્પાને ઉત્સાહભેર મળવા આવે છે ત્યારે પપ્પા ઘરમાં હાજર નથી. પપ્પાની ગેરહાજરીમાં પુત્ર પપ્પાના ઘરને જોઈ પપ્પાના જીવનને સમજવાની મથામણ કરે છે. ઘરના કમ્પાઉન્ડમાં અને ઘરની ભીતર રહેલી કેટલીક ચીજવસ્તુઓના પ્રતીક દ્વારા તથા વિદેશ વસવાટ દરમિયાન પિતા-પુત્ર વચ્ચે થયેલ ટેલિફોનિક સંવાદોમાં પિતા-પુત્ર વચ્ચેનાં અ-સંબંધની સ્થિતિનો તીવ્રપણે પરિચય થાય છે. સાંપ્રત સમસ્યાઓનું વાર્તાકારે અહીં સરસ નિરૂપણ કર્યું છે. વાર્તાકારની ભાષાભિવ્યક્તિ અસરકારક છે. આછા લસરકાથી પુત્રની મનઃસ્થિતિને સહજતાથી પ્રગટાવી છે.

'ટશર ફૂટતી રહી'ના વાર્તાકાર નવનીત જાનીએ નોકરી માટે અપડાઉન કરતાં પતિ-પત્નીનાં ફાટી ગયેલા સંબંધોની વાત રજૂ કરી છે. નિઃસંતાનપણાની વેદનાને વાચા આપતી સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણો અને સર્જનાત્મકતાનો પરિચય કરાવતી વાર્તા છે. વર્તમાન સમયમાં સહજ લાગતી આ સમસ્યાનો ભોગ બનતાં કેટલાંય દંપતીઓની વેદનાનો અહીં સાક્ષાત્કાર કર્યો છે.

'ઠાકોરસાહેબ' અને 'યવની' વાર્તા સંકુલ કથાનક ધરાવે છે. ઠાકોરસાહેબ સૌન્દર્યાનુરાગી વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. વનમાં શિકારે નીકળ્યા ત્યારે વનવાસી કન્યાનો ભેટો થાય છે. 'કેડમાં મધનો કુંભ' - ઉપાડી આવેલી કન્યાને જોઈ તેના મોહમાં પડે

છે પરંતુ તેની અંદર રહેલા ઊભડકપાણું અને ભયને દૂર કરવા કૌશલ્યા નામની યુવતીને સોંપે છે. મનમાં સતત યવની યવની થયા કરે છે પરંતુ તાલીમ પૂર્ણ થતાં યવની પ્રત્યે બદલાતો ઠાકોરસાહેબનો ભાવ વાર્તાને સંકુલતામાં ઢાળે છે. યવનીને પ્રથમ પુરુષ રૂપે અને પછી પિતા રૂપે જોવા લાગે છે. યવનીને સંગીત શિખવાડનાર યુવાન પ્રત્યેના અનુરાગની જાણ થતાં ઠાકોરસાહેબનો યવની તરફનો ભાવ બદલાય છે. ઠાકોરસાહેબનું પુરુષમાંથી પિતામાં થતું રૂપાંતરણ અને વાર્તાકારે ઠાકોર સાહેબનું કરેલું વર્ણન ‘કૌશલ્યા એ રૂપનો જે કુવારા જેવો આવિષ્કાર કર્યો હતો એની રજ ઠાકોરસાહેબનાં વૃદ્ધ ગાત્રો પર સતત ખર્ચા કરતી...’ વાર્તાને સંકુલતામાં ઢાળે છે.

‘અંદર બહાર’ વાર્તામાં પતિના અન્ય સ્ત્રી સાથેના સંબંધથી કથાનાયિકા વ્યથિત છે. બિઝનેસ ટુર માટે ગયેલા પતિ વિનોદ વિશે એક પાર્ટીમાં વિનોદના અન્ય સ્ત્રી સાથેનાં સંબંધ વિશે જાણે છે ત્યારે નાયિકાનાં આંતર બાહ્ય સંઘર્ષોનું સુપેરે નિરૂપણ કર્યું છે. અહીં આપણને સાંપ્રતકાલીન નારીનો પરિચય થાય છે. પતિના અફેરને જાણ્યા પછી પતિનું ઘર છોડી ચાલ્યા જવું કે પતિ સાથે ડિવોર્સ લેવા કરતાં પોતાનું સ્વતંત્ર જીવન જીવવાનું વિચારતી નારી છે. અહીં ભરતકામ રૂપે નાયિકાની સ્વતંત્રતાનો પરિચય અપાયો છે. વાર્તાના વિષયવસ્તુ કરતાં વાર્તા ભાષા વડે વધુ સમર્થ લાગે છે.

‘વઉ’ ગ્રામપરિવેશમાં લખાયેલી વાર્તા છે. લોકબોલીના સશક્ત વિનિયોગથી વાર્તામાં નાનાંમોટાં પાત્રોનાં સુરેખ ચિત્રો દોરાયાં છે. વાર્તાનો વિષય એનિમલ સેક્સ છે. વાર્તાનાયક કાનો મોટીબા પાસેથી સાંભળેલી ખિસકોલીની કથા અને ખિસકોલી પર પ્રસન્ન થયેલાં શિવપાર્વતીએ ખિસકોલીને રૂપ રૂપની અંબાર સમી યુવતી બનાવવાની કથાની અસર હેઠળ આવેલો કાનિયો બકરીમાં પોતાની વહુ જુએ છે. રાતે બંધ ઓરડીમાં સંભળાતી કાનિયાની હળુ હળુ બોલાશ ‘સરખી રે બકરી વઉ’ – પમલો સાંભળી જાય છે. પોતાનો ભાંડો ફૂટી જવાની બીકે કાનિયો ગામ છોડી ભાગી જાય છે. માનવીય નબળાઈઓનું નિરૂપણ કરતી આ વાર્તામાં વાર્તાકારનું સર્જકત્વ ખીલી ઊઠે છે.

‘મને ટાણા લઈ જાવ’ વાર્તામાં જીવાઈ ચૂકેલા જીવનને ફરી જોવાની વાત રજૂ કરાઈ છે. શતાયુ જીવન જીવ્યા છતાં મૃત્યુ બાદ જેન્તીલાલનો જીવ સ્વર્ગમાં સેટ થતો નથી. વતનપ્રેમમાં ગળાબૂડ જેન્તીલાલ ભાવનગર અને ટાણાને સ્વર્ગ સાથે સરખાવે છે. વાર્તામાં નિરૂપાયેલ ગદ્ય આસ્વાદ્ય છે. વાર્તાની કથનશૈલી નાટ્યાત્મક છે. શરૂથી અંત સુધી વાર્તા ભાવકોને જકડી રાખે છે. વાર્તામાં નિરૂપાયેલ વાસ્તવ, કલ્પના અને કપોળકલ્પનાનું સંયોજકન વાર્તાકારના ‘સ્વ’ના અનુભવોનો નિર્યોડ છે.

‘હેડકી’ વાર્તામાં વાર્તાનાયિકાની આંતરવ્યથાનો ચિતાર અપાયો છે. કાંતા નિઃસંતાન છે. પરિણામે પતિનો તેમાં રસ ઘટ્યો છે. પતિ નટ્ટું સંકુચિત માનસ ધરાવે છે, ને અવળા ધંધા કરે છે. ગેસના બાટલા પહોંચાડવાનું કામ કરતા એક પંદર વર્ષના મેલાંઘેલાં વસ્ત્રો પહેરેલ છોકરા માટે વાત્સલ્યભાવ અનુભવતી કાંતા તરફ નટ્ટું શંકાભરી નજરે જુએ છે.

ગામમાં જ રહેતી નટ્ટુની માસી કાંતાના અભાવને સમજે છે, ને સહાનુભૂતિ દાખવે છે. પરંતુ તેની સહાનુભૂતિ કૃતક છે, પરિણામે ખરાખરીનો સમય આવતાં તે સિદ્ધતપૂર્વક ખસી જાય છે. ઘેરી નિરાશામાં ઝોલા ખાતી કાંતા રામાભાઈની દીકરી ડયલીના સંતાનના અભાવે કરેલા આપઘાતના ઊંડા આઘાત સાથે તે જ દિશામાં ફેંટાય છે, પરંતુ અંતિમ ક્ષણે તેને હેડકીના ડય ડય અવાજ સાથે પેલા મેલાંઘેલા પગનો સંચાર કાંતાને જીવનબળ આપે છે, ને વાર્તા સુખદ અંતની દિશામાં ફેંટાય છે. આમ આ વાર્તામાં વાર્તાકારે માનવીય સંવેદનને સૂક્ષ્મપણે આકારિત કરી તેમની સર્ગશક્તિનો પરિચય કરાવ્યો છે.

‘નવો રંગ’ વાર્તામાં સન્યાસી થઈ ગયેલા એક ગાયનેક ડોક્ટરની અર્થશૂન્ય શોધની વાત થઈ છે. દીકરી બાળકને જન્મ આપી જીવનના નવા રંગને પામવાની મથામણ કરે છે તેમ ડોક્ટર રજળપાટ દ્વારા જીવનમાં સત્યને શોધવાની મથામણ કરે છે. બારીના સળિયાના કાટને સાફ કરવાની બાબત જીવનમાં વૈવિધ્યતા લાવવાનો સંકેત આપે છે. એકધારા જીવનથી કંટાળેલો નાયક જીવનમાં વૈવિધ્યની – સુખની શોધમાં હિમાલયમાં પ્રયાણ કરે છે પરંતુ ત્યાં પણ તે સુખને પામી શકતો નથી. સુખની શોધ તો મિથ્યા છે; સુખ તો આપણી ભીતર છે, સંતોષમાં વસે છે. વાર્તાકારે પિતાપુત્રીના મનોભાવોને પ્રતીકાત્મક રીતે સહજતાથી આલેખ્યા છે.

‘સાંકડી ગલી’ વાર્તા હિન્દુ-મુસ્લિમ કોમી હિંસાને કેન્દ્રમાં રાખી લખાઈ છે. તેમ છતાં વાર્તાના કેન્દ્રમાં અમીનાની તીવ્ર સંવેદનાનો પડઘો સંભળાય છે. પોતાની જ કોમના પુરુષો દ્વારા અમીના પર અત્યાચાર ગુજારવામાં આવે છે. જે કોમ પાસેથી તેને રક્ષણ મળવું જોઈએ તે જ કોમ તેને કાળી ‘બળતરા’ તરફ ધકેલે છે.

હિન્દુ યુવતી રુખી સાથે મૈત્રીધર્મ બજાવવા ગયેલી અમીનાને ગદ્ગર ગણી તેની બે સાથળો વચ્ચે મરચું દબાવી દેવામાં આવે છે. વાર્તાકારનાં સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણો અને અભિવ્યક્તિની કલા વાર્તાને ધારદાર બનાવે છે. તથા સર્જકની સર્જનાત્મકતાનો પરિચય આપી જાય છે.

‘દિનેશ પરીખનું પુનરાગમન’ વાર્તામાં નાયકના અચેતન માનસમાં ચાલતી ઘટનાઓ આલેખાઈ છે. વિનેશ અંતાણી લખે છે કે ‘દિનેશ પરીખનો કોઈ

અપરાધભાવ સ્વપ્નમાં પ્રગટ્યો હતો.’ – શિરીષ પંચાલ લખે છે કે ‘વાર્તામાં આ રીતે અજાણતાંય પ્રવેશી જતાં તત્ત્વો જ્યારે સભાન સ્તરે ઓળખું પછી દૂર કરવામાં હું માનતો નથી’ – ઉક્ત સંવાદો વાર્તાના કથાનકને વધુ સંકુલ બનાવે છે.

વાર્તાનાયક દિનેશ પરીખનું વડોદરા અને વલસાડ શહેર હતું એવું ન હોવું ને પત્ની – બાળકો, સ્વજનો સુધ્ધાં બદલાઈ જવાની ઘટના સર્જકચિત્તમાં ધરબાઈને પડેલી લાગણીઓનું નિરૂપણ કરે છે. બેશક વાર્તા રસપ્રદ છે. ભાષાભિવ્યક્તિ અસરકારક છે. ભાવકને આરંભથી અંત સુધી જકડી પણ રાખે છે તેમ છતાં વાર્તામાં ઘણું અવ્યક્ત રહી જવાનો અહેસાસ જાગે છે.

‘જરાક જેટલું છેટું’ વાર્તામાં વાર્તાકાર સુમન શાહનો રોમેન્ટિક મિજાજ દેખા દે છે. વાર્તાકારે સમવયસ્ક એવાં ત્રણ જોડાં રચ્યાં છે. જેમાં વાસ્તવિક, કાલ્પનિક બાબતો વાર્તામાં સતત બદલાતી રહે છે. અમુક ચોક્કસ ઉંમરથી શરીર અને મનમાં થતા ફેરફારો સામું માનવમનની વૃત્તિઓનાં હવાતિયાં તીવ્ર બની મનને કેવાં રંજાડે છે તેનું ભાવસંવેદન વાર્તામાં પ્રગટ્યું છે. પ્રમાણમાં લાંબી વાર્તા હોવા છતાં વાર્તાકારની અભિવ્યક્તિકલાની પ્રૌઢિ વાર્તાને રસપ્રદ બનાવે છે.

‘સેન્શેશનલ’ વાર્તા એક નવા વિષયવસ્તુ સાથે લખાઈ છે. અખબાર અને ટીવી ન્યૂઝ ચેનલો વચ્ચે થતી ગળાકાપ હરીફાઈ વાર્તાનો કેન્દ્રવર્તી વિષય છે. તેમ છતાં શુષ્ક જીવન જીવતી વાર્તાનાયિકા શિખા જોષી ભદ્ર સમાજની મહિલા ગ્રાહક બની હોઈ પુરુષવેશ્યાની મુલાકાત લઈ સેન્શેશનલ ન્યૂઝ બનાવવા નીકળે છે. પણ પાસાં ઊંધાં પડે છે ને હરીફ અખબારનો પુરુષપત્રકાર પુરુષવેશ્યાના સ્વાંગમાં શિખાનાં જ ફોટા સાથે ન્યૂઝ છાપી નાખે છે. વાર્તાકારે શિખા જોષીના મનોસંઘર્ષોને ભારે રસપૂર્વક વિકસાવ્યા છે.

‘વાડી’ વાર્તામાં ધર્મ અને સમાજની દાંભિક અસરમાંથી મુક્ત રહેવા ઇચ્છતા માણસના સંઘર્ષની કથા નિરૂપાઈ છે. ધર્મના ઠેકેદારોથી દિશાવિહીન થઈ ભ્રમિત બનતાં જનસમુદાયની માનસિકતાનો વિશેષ પરિચય સાંપડે છે. તો ‘જોગણ’ વાર્તામાં કદરૂપી લખમીને તરછોડી પતિ બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે છે. લખમીમાં વેરભાવના સક્રિય બને છે, પરંતુ લખમીનો માંહલો નબળી ક્ષણોને પાર કરી જાય છે ને તેને ખરા અર્થમાં જોગણ બનાવે છે. ‘આસ્થા’ દલિત વર્ગની વાર્તા છે. વાર્તાનાયિકા આસ્થા નાનીમાના મૃત્યુ પછી મા સાથે વતનગામમાં આવે છે ત્યારે તેને પોતાના સમાજ પર થયેલા અત્યાચારની જાણ થાય છે ત્યારે થતાં તેનાં મનોસંચલનોનું આલેખન સંકુલ રૂપે થયું છે. નાનીમાંની મરણોત્તર ક્રિયા પછી લાડુનો ડબ્બો ભરી શહેરમાં આવી પોતાનો આકોશ કાલવવા શહેરથી દૂરના એક તળાવમાં લાડુના ઘા

કરી પોતાની અપમાનભરી પરિસ્થિતિમાંથી મુક્ત થવાની ઘોષણા કરી માનવીય ગરિમાની ઝંખના કરે છે. વાર્તામાં વાર્તાકારના ભાષાકૌશલ્યનો પરિચય સાંપડે છે. ‘મા’ વાર્તામાં વાર્તાકારે સ્ત્રીનાં વિવિધ રૂપોની સાથે ગોઝારા અકસ્માતે કદરૂપી થયેલી વિપાશા પતિ નિખિલ અને બંને સંતાનોના ભાવવિભાવને પ્રગટ કરી આંતરિક સૌંદર્યને તાકે છે.

છેક મલયાનિલથી આરંભાયેલ અને ધૂમકેતુથી પ્રતિષ્ઠા પામેલી ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાનાં નિતનવાં રૂપ પ્રગટ થતાં રહ્યાં છે. સાંપ્રત ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા સમયાંતરે ક્રમિક વિકાસ સાધી કળાકીય સ્વરૂપને પામી છે. વર્ષ ૨૦૦૫નાં સંપાદન પર દષ્ટિપાત કરતાં આપણને નોખા નોખા મિજાજની વાર્તાઓ સાંપડે છે. જેમાં ‘દૂંટી’, ‘વાડી’, ‘નવવધૂ’, ‘પપ્પા’, ‘ટશર ફૂટતી રહી’, ‘અંદર બહાર’, ‘જોગણ’, ‘હેડકી’, ‘મા’, – જેવી સામાજિક નિસ્બતની વાર્તા સાંપડી છે અને વિષયવસ્તુને એક નવા જ પરિમાણ સાથે ઉપસાવાયું છે. ‘પરિકથા’ જેવી વાર્તામાં ફેન્ટસીનો સફળ વિનિયોગ થયો છે. તો વળી કેટલીક વાર્તાઓમાં માનવમનના વિવિધ ભાવો-અભાવોને આલેખતી વાર્તાઓ સાંપડી છે. જેમાં ‘ઠાકોરસાહેબ અને યવની’, ‘નવો રંગ’, ‘દિનેશ પરીખનું પુનરાગમન’ અને ‘એ જરાક જેટલું છેટું’ – વાર્તાઓનો સમાવેશ કરી શકાય. ‘વઉ’ જેવી તદ્દન નવા જ વિષય (એનિમલ સેક્સ) સાથે લખાયેલી કલાત્મક વાર્તા મળે છે. તેવી જ રીતે ‘મને ટાણાં લઈ જાવ’ જેવી જીવાઈ ગયેલા જીવનને ફરી જોવાની વાત રજૂ કરતી વાર્તા સાંપડી છે. ‘આસ્થા’ જેવી દલિત પરિવેશમાં લખાયેલી ભાષાના કૌશલ્યને રજૂ કરતી વાર્તા તો ‘સાંકડી ગલીમાં ઘર’ જેવી વાર્તામાં કોમી હુલ્લડમાં યાતનાનો ભોગ બનતી નારીની વેદના કહેવાઈ છે, તો ‘સેન્સેશનલ’ જેવી વાર્તામાં વર્તમાન સમયની સમસ્યાઓનું અસરકારક નિરૂપણ થયું છે.

શિલ્પનું શીર્ષક : આલાપ

શિલ્પકાર : મીરા મુખરજી (જ. ૧૯૨૩, કલકત્તા; મૃ. ૧૯૯૮)

માધ્યમ : બ્રોન્ઝ (કાંસું) - માપ : ૨૩.૫"×૧૪.૨૫"×૭"

સંગીતકળા એ હાડે અમૂર્ત કળા છે. સાહિત્ય તેમજ અન્ય લલિતકળાઓમાં સંગીતકળાના આસ્વાદનાં નોખાં પરિણામો આપણે મળ્યાં છે. ચિત્રકારોએ સંગીતકારો સાથે જુગલબંધીની બેઠકો યોજી છે. રાગમાલાની ચિત્રશ્રેણીઓ પણ આપણને મળે છે. પું લ. દેશપાંડે સંગીતકારોનાં રેખાચિત્રોમાં સંગીતકળાને શબ્દપ્રત્યક્ષ કરે છે. મધુસૂદન ઢાંકી ભારતીય સંગીતને ભારતીય દેવાલય સ્થાપત્યમાં વિલસતું દાખવે છે. ‘જાત કહા હો’માં અશ્વિન મહેતા બટુક દીવાનજીની વાત માંડતાં રાગની જેમ કથ્યને બહેલાવે છે ને સંગીતકળા દષ્ટિગોચર બને છે. કવિતા સંગપૂઠિ સુન્દરમ્, રાજેન્દ્ર શાહ અને જયદેવ શુકલનાં સંગીતાશ્રીત કાવ્યો તરત આપણા સ્મરણે ચઢે છે. ટૂંકમાં કળાઓની પરસ્પર જુગલબંધીમાં સંગીતકળા પડકારરૂપ રહી છે. એમાં શબ્દની ભૂમિકા વિશિષ્ટ છે : શબ્દ દ્વારા કળાઓ વચ્ચે પરસ્પર સામંજસ્ય સંધાયું છે, સંવાદ રચાયો છે.

‘પરબ’ના આવરણ પર મુકાયેલ ‘આલાપ’ નિમિત્તે આપણે ફરી મીરા મુખરજી સાથે સંવાદ કરીશું. એ રીતે ફરી મીરા મુખરજીની થોડીક વાત કરીશું. મીરાબહેન લોકધર્મી શૈલીનાં શિલ્પકાર છે. અહીં પરિવેશની અતિસામાન્ય સામગ્રી અસાધારણતામાં રૂપાંતરિત થાય છે અને એ પણ માટીના દેવ ઘડતી ગ્રામીણ મહિલાની સહજતાથી મીરાબહેનની શિલ્પકળામાં એક આગવી કલ્પનાસૃષ્ટિ આકારાતી આપણને જોવા મળે છે. એમના પ્રત્યેક શિલ્પમાં સાકાર અને નિરાકારનો વણાટ છે. જેમ કે માનવાકૃતિઓના લૌકિક ખડતતપણામાં અલૌકિકતા રસાયેલી જોવા મળશે. એ માટે ગત માસનું સમ્રાટ અશોકનું શિલ્પ કે આ માસનું શિલ્પ ‘આલાપ’ નિરખવું રહ્યું.

‘આલાપ’ જોતાં મીરા મુખરજીનાં અન્ય શિલ્પો જેમ કે બંગાળના બાઉલ ભજનિકોની શિલ્પશ્રેણી, સિદ્ધેશ્વરી દેવી કે અનામી સંગીતકારોનાં શિલ્પો જોવાં રહ્યાં. સંગીતવિષયક શિલ્પો રચતી વખતે મીરાબહેને કાંસા જેવાં ઘન અને વજનદાર માધ્યમને અતિ કમવાનો અને સંગીતની અમૂર્તતા તાગવાનો યત્ન કર્યો છે. ગાયનમાં ઓતપ્રોત એક ગાયકની તલ્લીનતા ગાયનની નક્કર એવી ક્રિયામાં વ્યક્ત થઈ છે. પલાંઠી વાળીને બેઠેલ ગાયકની સ્થિરતા સર્પાકાર ગતિમાં આંદોલિત થાય છે. બંને હાથની મુદ્રાઓમાં એક તરફ સંકોચન છે તો બીજી તરફ વ્યાપ/બઢત છે. સમગ્રતયા જાણે નાભિ કેન્દ્રથી વમળાતો વમળાતો આલાપ બ્રહ્માંડમાં વિલીન થાય છે; જાણે દેહી બને છે. વિદેહી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આગામી પ્રમુખની ચૂંટણી

(વર્ષ ૨૦૧૬ - ૨૦૧૭ માટે)

પ્રમુખપદ માટેની દરખાસ્ત મોકલવાની છેલ્લી તારીખ : ૧૫-૭-૨૦૧૫

મતપત્રમાં નામ મૂકવાની ઉમેદવારોની સંમતિ મંગાવવાની તારીખ : ૨૩-૭-૨૦૧૫

મતપત્રમાં નામ મૂકવાની ઉમેદવારે સંમતિ આપવાની છેલ્લી તારીખ : ૩૦-૭-૨૦૧૫

ઉમેદવારી પાછી ખેંચવાની તારીખ : ૦૮-૮-૨૦૧૫

કાર્યાલયમાંથી મતપત્રો રવાના કરવાની તારીખ : ૧૭-૮-૨૦૧૫

મતપત્રો પરિષદ કાર્યાલયે પરત પહોંચાડવાની છેલ્લી તારીખ : ૧૪-૯-૨૦૧૫

મતગણતરી અને પરિણામની જાહેરાતની તારીખ : ૧૮-૯-૨૦૧૫

પ્રમુખપદ માટે પરિષદના બંધારણના ચૂંટણી અંગેના નિયમો વિભાગ-૯ : કલમ-૫૩થી ૫૮ અન્વયે ચૂંટણી જાહેર કરવામાં આવે છે.

વિભાગ : ૯

કલમ ૫૩ સંમેલનના પ્રમુખપદ માટે પરિષદના દસ આજીવન સભ્યો સંયુક્ત રીતે પોતાની પસંદગીનું એક નામ સૂચવી શકશે.

કલમ ૫૪ સંમેલન ભરવાના ઓછામાં ઓછા પાંચ માસ અગાઉ ચૂંટણી અધિકારી પરિષદ કાર્યાલય દ્વારા પરિષદના તમામ પ્રકારના સભ્યોને પરિપત્ર મોકલીને અથવા 'પરબ'માં એ પરિપત્ર છાપીને પ્રમુખનું નામ સૂચવવાનું જણાવશે.

કલમ ૫૫ આ પદ્ધતિએ સૂચવાયેલાં નામોવાળી વ્યક્તિઓને, પ્રમુખની ચૂંટણી માટેના મતપત્રકમાં તેમનું નામ સામેલ રાખવા બાબતની સંમતિ અંગે ચૂંટણી અધિકારી પુછાવશે અને જેમની સંમતિ આવી હશે તેમનું જ નામ મતપત્રકમાં સામેલ રખાશે.

કલમ ૫૬ સંમેલનની તારીખના ઓછામાં ઓછા ત્રણ માસ પહેલાં પ્રમુખની ચૂંટણી થઈ જાય એ રીતે ચૂંટણી સમિતિ આખો કાર્યક્રમ ગોઠવશે.

કલમ ૫૭ કલમ ૫૪, ૫૫, ૫૬ પ્રમાણે પ્રમુખપદ માટે મળેલાં નામોને વર્ણાનુક્રમે ગોઠવીને ચૂંટણી અધિકારી મતપત્રક તૈયાર કરશે અને સતત ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેલા વાર્ષિક સામાન્ય સભ્ય, જે-તે વર્ષના માર્ચ સુધીમાં નોંધાયેલા આજીવન સભ્ય, આજીવન સંસ્થા સભ્ય, દાતા સભ્ય તથા સંવર્ધક સભ્યને ટપાલથી અથવા કુરિયરથી મતપત્રક

મોકલી અપાશે.

કલમ ૫૮ પ્રમુખની ચૂંટણીમાં મત આપવા સંબંધમાં કઈ પદ્ધતિને અનુસરવું તેનો નિર્ણય મધ્યસ્થ સમિતિ કરશે.

નોંધ : ચોકડી પદ્ધતિથી મતદાન પત્રકમાં મત આપવાનો રહેશે. પસંદગીના ઉમેદવારના નામની સામે ચોકડી કરવાની રહેશે.

*

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ લોકશાહી ઢબે ચાલતી સંસ્થા છે એટલે અનેકવિધ કાર્યક્રમો કરતી રહે છે. એમાં સમગ્ર ગુજરાતને આવરી લેતા કાર્યક્રમો થાય છે, વિસરાયેલા સાહિત્યકારોને પરિષદ યાદ કરે છે અને સર્જતા સાહિત્ય સાથે તાલ મેળવતી રહે છે. એટલે તો મુકુન્દ પારાશર્યને યાદ કરે તો ‘આપણા કવિતાવારસો’ જેવા કાર્યક્રમમાં અનેક કવિઓને આમંત્રીને કાવ્યપાઠ કરાવે છે. ૨૯-૫-૨૦૧૫ના રોજ સુરત મુકામે શ્રી દલપત પઢિયારે તેમનાં કાવ્યોનું પઠન કર્યું ત્યારે સુરતનાં કાવ્યરસિક મિત્રોની હાજરી હતી. વળી ‘એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ’ અંતર્ગત અત્યાર સુધી લેખિકાઓ વાર્તા વિશે શિબિરોમાં હાજર રહી લેખન માટે સજ્જ થતી. હવેથી આ કાર્યક્રમ અંતર્ગત કાવ્યલેખનની શિબિર થશે. આ કાર્યક્રમ કાર્યશાળા રૂપે રહેશે. આ સિવાય અન્ય કાર્યક્રમો પણ થયા છે.

*

* પાક્ષિકી અંતર્ગત તા. ૭-૫-૨૦૧૫ના રોજ શ્રી ભારતી સોનીએ ‘આંસુનાં પૂર’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. તા. ૨૧-૫-૨૦૧૫ના રોજ શ્રી ઊર્મિ પંડિતે ‘magic [in] kingdom’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું.

* ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રેરિત ‘શારદા સાહિત્ય ગોષ્ઠી’ અંતર્ગત તા. ૧૦-૫-૨૦૧૫ના રોજ સવારે સ્વામી પ્રેમપુરીજી આશ્રમના સભાખંડ મુંબઈમાં કવિ મુકેશ જોશીએ ભક્ત કવિ સૂરદાસનાં વીસેક પદોનું ગાન કરી આસ્વાદ કરાવ્યો હતો.

* ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય સ્મારક ટ્રસ્ટ ભાવનગર અને પ્રવીણ પ્રકાશન રાજકોટના સંયુક્ત ઉપક્રમે મુકુન્દરાય પારાશર્ય-સ્મૃતિવંદનાનો કાર્યક્રમ તા. ૧૯-૫-૨૦૧૫ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ગૌવર્ધન સ્મૃતિમંદિરમાં યોજાયો હતો. જેમાં પ્રારંભે પરિષદના મહામંત્રીશ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સૌનું સ્વાગત કર્યું હતું અને તેમણે કહ્યું હતું કે સત્યકથા ‘કુમાર’માં પ્રકાશિત થતી હતી. ત્યારે તેની અમે આતુરતાથી રાહ જોતા હતા. શ્રી પીયૂષ પારાશર્યએ મુકુન્દરાય પારાશર્ય સાથેનાં અંગત અને સાહિત્યકારો સાથેનાં સંસ્મરણો યાદ કર્યાં હતા. શ્રી મીનળ દવેએ દિલ્હીની ઘટના, ઝંડુ ભટ્ટજી, લાડુ વહુ અને હિમાલયના સાધુઓ જેવા પ્રસંગો ટાંકીને જીવનધર્મી સાહિત્યકાર મુકુન્દરાયનો પરિચય કરાવ્યો હતો. શ્રી વસંત ગઢવીએ કથા જીવનમાં પ્રકાશ

આપે છે તેના અનેક પ્રસંગો આપીને વિગતે વાત કરી હતી. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ કહ્યું હતું કે સ્નેહ પોતે જ મૂળભૂત જ્ઞાનભૂમિકા છે. હેતુ જ માણસને ઊજળો બનાવે છે. શ્રી જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટે નબુ અને જમનીના ચરિત્રાંશોનું પઠન કર્યું હતું જેમાં તેમણે લેખકના પારદર્શક ગદ્યની વાત પણ કરી હતી. શ્રી ધીરુ પરીખે અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય આપતાં કહ્યું હતું કે સત્યકથામાં બે શબ્દ જોડાયા છે. સત્ય અને કથા જે વિશાળ સાગર જેવા છે. સાહિત્યમાં જીવન આવવું જ જોઈએ. મુકુન્દરાયના સાહિત્યમાં જીવન વણાયેલું છે. બચુભાઈ રાવતે જ સત્યકથા એવું શીર્ષક આપ્યું હતું. આ કાર્યક્રમ નિમિત્તે મુકુન્દરાય પારાશર્યનાં પુનઃમુદ્રિત છ પુસ્તકોનું વિમોચન કરવામાં આવ્યું હતું. શ્રી ઉષાબહેન ઉપાધ્યાયે સમગ્ર કાર્યક્રમનું સરસ સંચાલન કર્યું હતું. પ્રવીણ પ્રકાશન વતી શ્રી ગોપાલભાઈ પટેલે આભારદર્શન કર્યું હતું.

પરિષદના આગામી કાર્યક્રમો

તા. ૪-૬-૨૦૧૫ અને ૧૮-૬-૨૦૧૫ના ગુરુવારના રોજ પાક્ષિકીમાં વાર્તાનું પઠન થશે. સાંજે ૬.૧૫ કલાકે.

વિશ્વકવિતા કેન્દ્ર અંતર્ગત

તા. ૩, ૧૦, ૧૭-૬-૨૦૧૫ના રોજ બુધસભા અને ૨૫-૬-૨૦૧૫ના રોજ વ્યાખ્યાન સાંજે ૭-૦૦ કલાકે.

*

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ

કાવ્યલેખન શિબિર

એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ અંતર્ગત કાવ્યલેખન શિબિર જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી ધીરુભાઈ પરીખ અને શ્રી માધવ રામાનુજના માર્ગદર્શનમાં તારીખ ૨૮ જૂન, ૨૦૧૫ના રોજ યોજવામાં આવી છે. તા. ૧૫ જૂન, ૨૦૧૫ સુધીમાં ૧૫૦ રૂપિયા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કાર્યાલયમાં ભરીને આ શિબિરમાં નામ નોંધાવી શકાશે.

કાવ્યલેખન શિબિરની રૂપરેખા :

કાવ્યનાં ઘટકતત્ત્વો વિશે વક્તવ્ય - છંદ, અલંકાર, લય, ગદ્યલય, કાવ્યબાની છંદશિક્ષણ - વસંતતિલકા, શિખરિણી, મંદાકાન્તા, વનવેલી

વૈયક્તિક કાવ્યલેખન - એકથી દોઢ કલાક દરમિયાન છંદોબદ્ધ, ગીત અથવા અછાંદસ રચના કરવાની રહેશે. અને તે અંગે જોઈતું માર્ગદર્શન મળશે.

આ રચનાઓ સ્થળ પર વંચાશે અને એના વિશે ચર્ચા થશે અને માર્ગદર્શન અપાશે.

તમે નામ નોંધાવો ત્યારે પસંદ કરેલાં દસ કાવ્યો આપવામાં આવશે. એનો

અભ્યાસ કરીને આવવું જેથી કાવ્યલેખન વખતે માર્ગદર્શન મળી રહે.

આ ઉપરાંત તમને ઉત્તમ લાગતાં ત્રણ કાવ્યો પણ સાથે લાવવાં.

કાવ્યલેખન શિબિરની વિગતો :

આ શિબિર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પરિસરમાં યોજાશે.

આ શિબિરમાં ભાગ લેનાર બહેનોએ સવારના ૧૦.૦૦થી સાંજના ૫.૦૦ વાગ્યા સુધી પૂરા સમય માટે હાજરી આપવાની રહેશે. શિબિર દરમિયાન બે વખત ચા તથા એક સમયના ભોજનની વ્યવસ્થા પરિષદ તરફથી થશે.

બહારગામથી આવનાર બહેનોએ રાત્રિનિવાસની તથા પ્રવાસખર્ચની વ્યવસ્થા પોતે કરવાની રહેશે.

પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, પ્રજ્ઞા પટેલ ‘સંયોજક’

*

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૪૮મું અધિવેશન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં અડતાલીસમું અધિવેશન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ યુથ ડેવલપમેન્ટના યજમાનપદે ભુજ મુકામે તારીખ ૨૫, ૨૬, ૨૭ ડિસેમ્બર ૨૦૧૫ના રોજ યોજાશે. વધુ વિગતો આવતા અંકે.

સાહિત્યવૃત્ત

* ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યભવન અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે યુનિવર્સિટીની આર્ટ ગેલેરી ખાતે ‘દર્શક : વ્યક્તિતા અને સર્જકતા’ વિશે પરિસંવાદ યોજાયો હતો.

* ‘બુધસભા’ અંતર્ગત ત્રીજા બુધવારે વલસાડમાં સ્થાનિક કવિઓએ નીવડેલા કવિઓના કાવ્યોનો આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. અને પાંચમા બુધવારે સોનવાડા આશ્રમશાળામાં બુધસભાનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો.

* ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક વ્યાખ્યાન શ્રેણીના ઉપક્રમે ‘વિસ્મયનો વિસ્તાર, આનંદનો અવતાર’ વિશે શ્રી જય વસાવડાએ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. આ ઉપરાંત જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા શ્રેણી અંતર્ગત શ્રી માધવ રામાનુજે ‘મારા સેવાક્ષેત્રના અવનવા અનુભવો’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

* ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે પુસ્તકદિન નિમિત્તે પુસ્તક પરિચયશ્રેણીમાં ‘મિડ્સ સમર નાઈટ્સ’ વિશે ડૉ. રંજના હરીશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

* ગુજરાત વિશ્વકોશમાં તા. ૨૯-૪-૨૦૧૫ના રોજ શ્રીમતી કુમુદિનીબહેન લાખિયાએ ‘Suruchi - all about classical dance’ પુસ્તકનું વિમોચન કર્યું હતું.

* ઓમ કોમ્યુનિકેશન અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરના સંયુક્ત

ઉપક્રમે તા. ૨૩-૪-૨૦૧૫ના રોજ ૫-૩૦ વાગે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં 'વર્લ્ડ બુક ડે'ની ઉજવણી કરવામાં આવી હતી.

* ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ લેખક જયભિખ્ખુના પુત્ર અને પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ લખેલા એમના જીવનચરિત્ર પરથી 'અક્ષરદીપને અજવાળે ચાલ્યો એકલવીર' નામનું નાટક ચીનુભાઈ ચીમનલાલ સભાગૃહમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

*

સુરેશ જોષી સાહિત્યવિચાર ફોરમ (સુજોસાફો)ને ૨૫ વર્ષ પૂર્ણ થયા તેનો રજત મહોત્સવ માતૃભાષા અભિયાન તથા ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સહયોગથી તારીખ ૨૧ માર્ચના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ખાતે યોજાઈ ગયો. ઉદ્ઘાટન-બેઠકમાં માતૃભાષા અભિયાન તરફથી પી. જી. પટેલે આવકાર આપ્યા તથા સુજોસાફોના સંયોજક સુમન શાહનું પ્રાસંગિક વક્તવ્ય યોજાયું. ઉપરાંત મુખ્ય મહેમાન ગણેશ દેવીએ સુરેશ જોષી વિશે સરસ વાત કરી.

સવારે ૧૦થી સાંજે ૭ સુધી ચાલેલા આ કાર્યક્રમમાં પોતાના પ્રિય વાર્તાકાર ડોનાલ્ડ બાર્નેલ્મ વિશે સમુન શાહે વાત કરી. મણિલાલ હ. પટેલે ફોરમના વાર્તાકારો તથા તેમની વાર્તા વિશે મનનીય વક્તવ્ય આપ્યું. જયેશ ભોગાયતાએ ઉત્તર સુરેશ જોષી સમયમાં બદલાયેલી ટૂંકીવાર્તાની વિભાવના વિશે વાત કરી. ત્રણેય બેઠકમાં સુજોસાફોની પ્રણાલી મુજબ ચિઠ્ઠી નાખીને એક-એક વાર્તાકારની પસંદગી કરવામાં આવેલી, જેમાં રામ મોરી, મનોહર ત્રિવેદી તથા નીતિન ત્રિવેદીએ વાર્તાનું પઠન કર્યું અને ઉપસ્થિત સૌએ વાર્તા અંગે ચર્ચામાં ભાગ લીધો. આમ વાર્તા-શિબિરનું નિદર્શન કરવામાં આવ્યું.

અંતમાં માતૃભાષા અભિયાનના ટ્રસ્ટી રાસુભાઈ વકીલના વરદ હસ્તે સૌ વાર્તાકાર મિત્રોનું સ્મૃતિચિહ્ન દ્વારા સન્માન કરવામાં આવ્યું. શિબિર અંગેના પ્રતિભાવો વાર્તાકારોએ વ્યક્ત કર્યાં.

ગુજરાતી ભાષાના વિશિષ્ટ શિક્ષક

ગુજરાતીભાષી બાળકોને તથા કિશોરોને ગુજરાતી ભાષામાં શ્રેષ્ઠ શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય તથા ગુજરાતી ભાષાના શિક્ષકો થાય તે હેતુથી માતૃભાષા અભિયાન દ્વારા શાળા કક્ષાએ વિશિષ્ટ શિક્ષકોનું સન્માન કરવામાં આવે છે. વિશિષ્ટ શિક્ષકોની ભલામણ શિક્ષક પોતે અન્ય વ્યક્તિ, સંદર્ભ સાથે કરી શકશે. ભલામણપત્રમાં શિક્ષકનો વ્યાવસાયિક પરિચય તેમજ માતૃભાષા અધ્યાપનમાં કરેલાં પ્રયોગ-પ્રદાનની નોંધ ખાસ મોકલવાની રહેશે. આ માટે હાલ ગુજરાતીના શિક્ષક તરીકે કાર્યરત હોવું આવશ્યક છે. સક્રિય શિક્ષકોને આ માટે પૂરતી વિગત સાથે માહિતી મોકલવા નિમંત્રણ છે. ભલામણપત્ર તા. ૧૫મી ઓગસ્ટ, ૨૦૧૫ સુધીમાં નીચેના સરનામે મોકલવા નિમંત્રણ છે.

માતૃભાષા અભિયાન, સમુદાય શિક્ષણ ભવન, નવજીવન પ્રેસની સામે, ગૂજરાત

વિદ્યાપીઠ પાસે, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૧૪. ફોન : ૦૭૯-૪૦૩૦૩૮૭૯
ઇ-મેઇલ : matru.abhiyan@gmail.com

નવોદિત સર્જકોના પ્રથમ પુસ્તકનું પ્રકાશન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર હસ્તક શ્રી બી. કે. મજૂમદાર ટ્રસ્ટ પ્રકાશનશ્રેણી અંતર્ગત નવોદિત સર્જકોના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. આથી જે નવોદિત લેખકો-લેખિકાઓનું એક પણ પુસ્તક પ્રગટ ન થયું હોય તેઓ આ શ્રેણીમાં પોતાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકની હસ્તપ્રત મોકલી શકે છે. આ પુસ્તકની પૃષ્ઠમર્યાદા ૧૫૦ની રહેશે. હસ્તપ્રતની ટાઇપ કોપી મોકલવી. હસ્તપ્રત તા. ૩૧-૭-૨૦૧૫ સુધીમાં મોકલી આપવા વિનંતી. હસ્તપ્રત મોકલવાનું સરનામું : પ્રકાશન મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.

*

લેખિકાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના 'શ્રીમતી જ્યોત્સનાબહેન હસિતકાન્ત બૂચ નિધિ' અંતર્ગત લેખિકાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. આથી જે લેખિકાઓનું એક પણ પુસ્તક પ્રગટ ન થયું હોય તેઓ આ શ્રેણીમાં પોતાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકની હસ્તપ્રત મોકલી શકે છે. આ પુસ્તકની પૃષ્ઠમર્યાદા ૧૦૦ની રહેશે. હસ્તપ્રતની ટાઇપ કોપી મોકલવી. હસ્તપ્રત તા. ૩૧-૭-૨૦૧૫ સુધીમાં મોકલી આપવા વિનંતી. હસ્તપ્રત મોકલવાનું સરનામું - પ્રકાશન મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.

'પરબ' સામયિકનાં નવાં આજીવન સભ્યો

નામ	ગામ	નામ	ગામ
બદરીભાઈ એ. લેસવાળા	સુરત	નંદક પંડ્યા	અમદાવાદ
મનોજ ડી. રાણા	સુરત	ચેતન શુક્લ	અમદાવાદ
સિદ્ધિ જે. પરમાર	સુરત	હેતા પટેલ	વત્તર
ભારતી રાણા	સુરત	આર્ય ભટ્ટ	વડોદરા
ભારતી દેસાઈ	સુરત	બીના ડી. પંડ્યા	ટાણા
પ્રદીપ ત્રિવેદી	અમદાવાદ	અશ્વિન એચ. ત્રિવેદી	અમદાવાદ
પ્રકાશ સી. રાવલ	પાટણ	ઉષા બી. ચક્રવર્તી	અમદાવાદ
હરીશ દાસાણી	મુંબઈ	શૈલેષ કોઠારી	મુંબઈ
નિગિન કારીઆ	અમદાવાદ	સંજય સંપત	અમદાવાદ
ઉન્મેષ શુક્લ	અમદાવાદ	પ્રજ્ઞા મહેતા	અમદાવાદ
મંજરી બી. દેસાઈ	બારડોલી	ચિમનલાલ બી. શ્રીમાળી	અમદાવાદ
મીત ડી. પંચાલ	અમદાવાદ	નયનકુમાર જે. પંડ્યા	સુરત

તુષાર વીંછી	અમદાવાદ	અબ્દુલ રહેમાન ટી. સિંધી	પાલનપુર
પ્રણવ ડોક્ટર	યુ.એસ.એ.	નવીનચંદ્ર જે. પટેલ	અમદાવાદ
કીર્તિ એમ. પંચોલી	અમદાવાદ	દશરથ એચ. પટેલ	અમદાવાદ
હાર્દિક કે. શાહ	અમદાવાદ	પિનાકિન વી. જોશી	વાસદ
મહેન્દ્રસિંહ ડાભી	માંકવા	સોલિડ મહેતા	હળવદ
આશિષ કક્કડ	અમદાવાદ	નરેન્દ્ર પરમાર	અમદાવાદ
દીપક કે. મકવાણા	અમદાવાદ	રઘુવીર પૂજારા	અમદાવાદ
રવિ એમ. અમીન	માળવામુવાડા	અતુલકુમાર ફડીયા	અમદાવાદ
પશ્ચિ એન. પટેલ	અમદાવાદ	નિશાકાન્ત ઘેડિયા	રાજકોટ
અનિલ આર. દિવેદી	જામનગર	સુરેશ ડી. પ્રજાપતિ	અમદાવાદ
ઋષિ રાઠોડ	જામનગર	હેમાંગ રાવલ	અમદાવાદ
મૌસમી મેસવાણિયા	અમદાવાદ	હર્ષ ત્રિપાઠી	અમદાવાદ
મનસુખ ટી. સાવલિયા	અમદાવાદ	હરીશ જી. વાઘ	અમદાવાદ
ઉર્વશી કે. ઉમટેડિયા	વડોદરા	પ્રિયંકા શાહ	અમદાવાદ
ભૂપેન્દ્ર ડી. પટેલ	અમદાવાદ	શિલ્પન મહેતા	અમદાવાદ
છાયા પટેલ	અમદાવાદ	ડૉ. પન્ના ત્રિવેદી	સુરત
મનન ઠક્કર	અમદાવાદ	રમેશ ત્રિવેદી	તખન પુર
ડૉ. સુષ્મા જાની	વડોદરા	જગદીશ ચૌહાણ	અમદાવાદ
ડૉ. હસમુખ જ. પંડ્યા	અમદાવાદ	ડૉ. કુલદીપ ગ્રોવર	અમદાવાદ
ડૉ. હેતલ કે. ગાંધી	અમદાવાદ	રમેશ દરજી	અમદાવાદ
ડૉ. મધુસૂદન વ્યાસ	મોડાસા	ગિરીમા ધારેખાન	અમદાવાદ
દીપિકા ઓઝા	અમદાવાદ		

આ અંકના લેખકો

અજયસિંહ ચૌહાણ : ૧૦, રામસ્મૃતિ એપાર્ટમેન્ટ, ગર્લ્સ હોસ્ટેલ પાછળ, નાનાબજાર, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦

અજિત ઠાકોર : એ/૧૦, ચૈતન્યવિહાર, દેના પરિવાર પાછળ, વિદ્યાનગર રોડ, આણંદ-૩૮૮૦૦૧

ઉર્વીશ વસાવડા : આશીર્વાદ એક્સ-રે ક્લિનિક, ચિત્તાખાના ચોક, જૂનાગઢ-૩૬૨૦૦૧

કિશોર વ્યાસ : ૬/બી, મહેતા સોસાયટી, કાલોલ-૩૮૮૩૩૦

ચિનુ મોદી : ૧૬, જિતેન્દ્ર પાર્ક, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭

દક્ષા વ્યાસ : કોટ, વ્યારા-૩૮૪૬૫૦

ધીરુ પરીખ : 'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

ધ્વનિલ પારેખ : સી/૨૦૪, વૈદેહી રેસિડેન્સી, વાવોલ, જિ. ગાંધીનગર

નલિન રાવળ : ૧૦/એ, સત્તર તાલુકા સોસાયટી, જૂની હાઈકોર્ટ સામે, પો. નવજીવન, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪

પીયૂષ ઠક્કર : બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, સિદ્ધિવિનાયક કોમ્પ્લેક્સ, રેલવે સ્ટેશન પાછળ, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૦૭

પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦

ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા : ૨૪/એ, સૌરાભ બંગલોઝ, સત્ય સાઈ હોસ્પિટલ માર્ગ, રાજકોટ-૩૬૦૦૫

મુકુન્દ પરીખ : હર્ષ, ખારાકૂવા, બાલાસિનોર નાગરિક બેંક પાસે, બાલાસિનોર-૩૮૮૨૫૫

યોસેફ મેકવાન : સી/૪, સનશાઈન એપાર્ટમેન્ટ, પોલિટેક્નિક પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

રમણ સોની : ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૧૫

રમેશ આચાર્ય : કવિતા, ૧૦, અંકુર સોસાયટી, નવા જંકશન રોડ, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧

રાધેશ્યામ શર્મા : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨

વિપાશા : ૩૦૨, ટાવર બી, શ્રવણ રેસિડેન્સી, કોસ્મિક એન્કલેવ, સમા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૨૪

વિશ્વનાથ પટેલ : અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ, શામળદાસ કોલેજ, ભાવનગર-૩૬૧૦૦૧

શિરીષ પંચાલ : ૨૩૩, રાજલક્ષ્મી સોસાયટી, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૧૫

સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ : ૨/સી, નાનિક નિવાસ, વોર્ડન રોડ, મુંબઈ-૪૦૦૦૨૬

સુરેશ શુક્લ : ૬/બી, ચંદ્રજ્યોત સોસાયટી, વેજલપુર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧

હરીશ ધોબી : ૨૨૧૬, પરિશ્રમનગર વિ-૧, બ્લોક નં. એલ/૧૨૬, કૃષ્ણનગર, સૈજપુર, અમદાવાદ-૩૮૨૩૪૫

હર્ષદ ત્રિવેદી : 'સુરતા', એ/૧૧, નેમિનાથ પાર્ક, તપોવન પાસે, મુ. અમિયાપુર-૩૮૨૪૨૪

સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનાં શાશ્વત મૂલ્યોની અહર્નિશ માવજત કરનાર શબ્દશિલ્પી જ્યોતિષ્મુની જાજરમાન જીવનકથા

જ્યોતિષ્મુની જાજરમાન જીવનકથા

કવિ : ડૉ. આર. આર. શર્મા. ઓપી : 500

આર. આર. શર્મા દ્વારા લખેલું છે.
આર. આર. શર્મા દ્વારા લખેલું છે.

ગૂર્જર ગ્રંથાલય ગૂર્જર ગ્રંથાલય ગૂર્જર ગ્રંથાલય ગૂર્જર ગ્રંથાલય ગૂર્જર ગ્રંથાલય
ગૂર્જર ગ્રંથાલય ગૂર્જર ગ્રંથાલય ગૂર્જર ગ્રંથાલય ગૂર્જર ગ્રંથાલય ગૂર્જર ગ્રંથાલય

કવિ ન્હાનાલાલે પિતા દલપતરામના, નારાયણ દેસાઈએ પિતા મહાદેવભાઈના અને કવિ લાભશંકરે પોતાના પિતા જાદવજીના ચરિત્રલેખન દ્વારા જે પિતૃતર્પણનો ઊજળો રાહ આંક્યો તે રાહ કુમારપાળે અપનાવીને એક મળવા જેવા ને માણવા જેવા સારસ્વત વ્યક્તિત્વનો, એમની ચૌહાદઈપૂર્ણ સર્જકતાનો આ રીતે રસાત્મક ચરિત્રાલેખ સુલભ કરી આપ્યો.

- ચન્દ્રકાન્ત શેઠ

જનક પ્રત્યેનું સ્નેહશ્રદ્ધા, સુબોધક સર્જનકળા અને સુમધુર ભાષાપ્રભુત્વના ત્રિવેણી સંગમરૂપ આપનું આ નવસર્જન સાંપ્રત પાઠકસમાજને અવશ્ય પ્રેરણાદાયી નીવડશે.

- પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી રાકેશભાઈ

આ ચરિત્રનાયક ભીખો, ભીખાલાલ, બાલાભાઈ અને છેવટે 'જ્યોતિષ્મુ' બનવાની આખી પ્રક્રિયામાં ધીરે ધીરે નિજાનંદે ઊઘડતી સો પાંદડીઓવાળા બટમોગરા જેવું આહ્વાદક વ્યક્તિત્વ કઈ રીતે વિકસાવે છે એની આ કથા જેટલી રસપૂર્ણ છે એટલી જ પ્રેરણાત્મક છે.

- ધીરુબહેન પટેલ

સદા પ્રજ્વલમાન એ દીવાને અજવાળે ગાળેલી કપરી વાટ પણ ખેડી શકાય છે એનો એક પુરાવો તે પૂ. બાપુજી જ્યોતિષ્મુ અને બીજા તે તમે ખુદ ! ઉપદે પુસ્તકોની વાટ જે કોઈ ખેડશે, એનાં દિલો-દિમાગ ઝંકુત થયા વિના નહીં રહે એવો સ્મૃતિસંભાર એના શબ્દે શબ્દે ભર્યો ભર્યો સાંભળી શકાય છે.

- દાઉદભાઈ ઘાંચી

આ ચરિત્રગ્રંથમાં સર્જકપુત્ર કુમારપાળે સર્જક પિતા જ્યોતિષ્મુનું જે રીતે આલેખન કર્યું છે, તે સાચે જ પ્રાસાદિક, આસ્વાદક, ગૌરવપૂર્ણ, પ્રેરક, રસપૂર્ણ અને અનન્ય છે. ચરિત્રનાયક અને ચરિત્રકર્તા બંનેની સેવા સદેવ સ્મરણીય રહેશે.

- પ્રફુલ્લ મહેતા, 'બુદ્ધિપ્રકાશ'

લેખકની ભાષા સરળ અને પ્રાસાદિક છે. છાત્રજીવનના વૈવિધ્યસભર પ્રસંગો આલેખી અને લેખનને રસાળ બનાવ્યું છે. ક્યાંય માત્ર છાલી વિગતો ભરી નથી, પણ એ વિગતોનો આગળપાછળ સંદર્ભ આપી એક ચિત્રકારની જેમ રેખાઓ દોરતાં જઈ સરસ ચિત્ર ઉપસાવ્યું છે. કુમારપાળની સર્જકની કલમે એમને મદદ કરી છે.

- વર્ષા અડાલજા

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

સંસ્કાર સાહિત્યમંદિર

5, N.B.C.C. હાઉસ, સહજાનંદ કોલેજની બાજુમાં, આંબાવાડી, અમદાવાદ-380 015

ફોન : 26304259

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં ! ?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
---------------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems,
Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ભાષા-સાહિત્યના અધ્યાપનમાં જ્ઞાન-ગુમાનની ગાંસડીઓ બાંધી બાંધીને વિદ્યાર્થીને ભારે મારવાનું ટાળવું જ પડે. વિદ્યાર્થીને આપણે આપણા વિચારો-પ્રતિભાવો વગેરે જ્યાં લટકાવાય એવી ખીંટી બનાવવાનો નથી. વિદ્યાર્થી પોતે વિચારતો થાય, સ્વતંત્રપણે પોતાના પ્રતિભાવો પ્રગટ કરતો થાય એવું કરવાનું રહે છે.

– ચંદ્રકાન્ત શેઠ

હું મારી જાતને વિવેચક કરતાં શિક્ષક ગણાવવાનું વધુ પસંદ કરું છું. શિક્ષક એટલે ભણાવે તે જ નહીં, ભણાતો રહે તે પણ.

– જયંત કોઠારી

શિક્ષક, સરસ્વતીના ખોળાનો બાળક છે, લક્ષ્મીનો તે પ્રતિસ્પર્ધી નથી, પણ સાથે સાથે તે લક્ષ્મીનો લોલુપ પણ ના હોવો જોઈએ.

– સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

સમાધિ અધ્યયનનું મુખ્ય તત્ત્વ છે. અધ્યયન જીવનભર કરતા રહેવાનું છે. અધ્યયન રોજરોજ અને આમરણ ચાલતું રહેવું જોઈએ. જે માણસનું અધ્યયન નિત્ય નિરંતર ચાલતું રહે છે, તે હંમેશાં તાજો રહે છે. તેની પ્રતિભામાં નવા નવા વિચાર સૂઝતા રહે છે, તેને કદી બુઢાપો આવતો નથી. અધ્યયનશીલ વ્યક્તિનું શરીર જેમ જેમ જીર્ણ થાય છે, તેમ તેમ એની સ્મૃતિ અને ચિંતનશક્તિ ઉજ્જવળ થતી જાય છે. રોજ અધ્યયન કરવાથી મન સ્વચ્છ રહે છે. અધ્યયન-ચિંતનનો જીવનમાં અમલ થવો જોઈએ.

– વિનોબા

હું એક શિક્ષક છું. શિક્ષક હોવાને કારણે એક વક્તા છું. વક્તા હોવાને કારણે વાચક છું, ભાવક છું અને વિચારક છું. મારા વિચારચક્ષુનું માધ્યમ પ્રવચન-લેખન છે.

– ગુણવંત શાહ

સ્થાનસમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણિ કોલેજ,
વિસાવદર

આપણાં સુખ-દુઃખ તુલનાનાં !

વિચાર કરતાં એમ લાગે કે આ તુલનાશક્તિની તો કેવી ખૂબી છે !

મનમાં એક વિચાર ચાલતો હતો, મોં મલકાતું હતું. પોતાની જાતને મોટી સમજતો હતો, સુખી માનતો હતો. અચાનક જ કાંઈ યાદ આવ્યું; તેની સાથે સરખામણી થવી શરૂ થઈ. મોં પડી ગયું ! સુખ રાખ થઈ ઊડી ગયું. દુઃખના વિચારોથી મન હવે કડવું થઈ ગયું. મનમાં પીડા ઊપડી. અજંપો થયો. દેહમાં વેદના થઈ આવી... એવામાં બીજું કંઈ યાદ આવ્યું. કોઈકે આવી વધુ દુઃખી માણસની વાત કરી. એ સાંભળી મનને સારું લાગ્યું ! પેલી વેદના ઓસરવા લાગી.

શું છે આ ? તુલનાની આ તે કેવી તાકાત ?

મેળામાં મહાલવા એક માણસ જતો હતો. મસ્તીભરી ચાલ હતી અને ગળામાંથી ગીતોના સૂર રેલાતા હતા. એવામાં રસ્તે ઉતાવળે ચાલતા માણસોના પગ પર નજર પડી. અનેક નર-નારીને એ જાત જાતનાં પગરખાં પહેરીને જતાં જોયાં. રે નસીબ ! મસ્તીનાં ગીતો વરાળ થઈ ઊડી ગયાં ! હાય રે ! મારા પગમાં કાંઈ નહીં ? હું ઉઘાડપગો ! અટકી ગયો. મોળો પડી ગયો. દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો ! આગળ વધતાં, ચકડોળ પાસે એક ઠેલણગાડીમાં સૂતેલો માણસ જોયો. આને તો પગ જ ન હતા ! તેને જોયો અને થયું : હાશ ! મને પગ તો છે ! મલકાયો. મનને ઘેરી વળેલો વિષાદ દૂર થયો.

આપણે, આપણાં સુખ-દુઃખને કશીયે સરખામણી વિના તેના સ્વરૂપને પામીએ અને સ્વીકારીએ તો કેવું સારું ? જ્યારે તુલના કરીએ છીએ ત્યારે જ ઉપાધિ આવે છે ! આમ, આપણાં સુખ-દુઃખ વાસ્તવિક છે જ નહીં. કશી તુલના વિના જ જો સુખ-દુઃખનો વિચાર કરીએ તો કેવું સારું. અરે ! આપણે કોઈને સારા કે ખોટા કહીએ છીએ એ પણ અન્યની સરખામણી એ જ ને ?

હવે, તુલનાના કશા વળગણ વિના વિચારવાની ટેવ પાડવા જેવી છે. તુલના બધે ખપની નથી.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે

આપણે કાંઈ ને કાંઈ પુરુષાર્થ તો રોજ કરતા જ રહીએ છીએ, પણ એ પુરુષાર્થની સફળતાની આધારશિલા છે : ધ્યેયની સ્પષ્ટતા.

આપણું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તો જ, તેને સામે રાખીને કરેલી ગતિ સાર્થક બને છે; એ ગતિ પ્રગતિમાં રૂપાંતર પામે છે. ધ્યેયની સ્પષ્ટતા અને તે પછી, તે માટેના પુરુષાર્થનું સાતત્ય જરૂરી છે. આ સરળ નથી. તેમાં વિઘ્ન આવે તોપણ તે ધ્યેયનો વિકલ્પ ન સ્વીકારવો. ધ્યેયપ્રાપ્તિની તીવ્રતા એ વિઘ્નોને વિખેરી નાખે છે; ઓળંગી જવાનું બળ આપે છે.

માટે, ધ્યેય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી અવિરામપણે મંડચા રહેવું તે સિદ્ધિની પૂર્વશરત છે.

ગામ જવા નીકળ્યા, પણ થોડું ચાલીને જો બીજી દિશાના ગામે જવા વિચાર્યું, એટલે વિઘ્ન શરૂ ! તેથી ધ્યેયની સ્પષ્ટતાની જેમ નિશ્ચલતા પણ તેટલી જ જરૂરી છે. તેમાં ચંચળતા ન ચાલે. નિર્ણય લેતાં પહેલાં 'આ કે તે' વિકલ્પ ભલે શોધ્યા કરીએ - એ ચાલે. પણ પછી નહીં.

તે નિર્ણય પછી તબક્કો ગતિનો આવે છે. ગતિ જ પ્રગતિનું રૂપ લે છે અને ધાર્યા ગામ અને ઠામ પહોંચાય છે. માત્ર ચાલવાથી ગામ નથી પહોંચાતું, પણ જે ગામ જવું છે તે ગામની દિશામાં ચાલવાથી તે ગામ પહોંચાય છે - જરૂર પહોંચાય છે.

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫